

ÓJVÁRAD MŰHELY

Ára 9,50 lej, 800 Ft

MŰVÉSZET / TÖRTÉNELEM / IRODALOM

Kormányos László

Tájkép csata után: Politikai-katonai viszonyok és Várad helyzete (1526-1556)

Mikó Árpád-Molnár Antal

A váradi középkori székesegyház kincstárának inventáriuma (1557)

Filep Tamás Gusztáv

Két dzsidás

Hausmann Cecília

Egy emberléptékű város kellékei

Bíró-Balogh Tamás

Erdélyi Ágnes és József Attila

Gálfalvi Ágnes

„A könyvcsinálás egy szakma”
– interjú Dávid Gyulával

2022
December

12

Középkori körmenet ábrázolása, előtérben az 1557-es váradi inventáriumban is említett magasszárú gyertyatartók (kódexminiatura, 15. század)

Időutazás

Másodízben jelentkező Újvárad Műhely számunkban elsőként egy közel két évtizede megjelent váradi vonatkozású történelmi anyagot ismerhetnek meg, melynek újrafelfedezéséhez Kormányos László bevezető korrajza segít hozzá. Filep Tamás Gusztáv írása a 48–49-es szabadságharc egyik ismert áldozata, a nagyváradi temető névadója, Rulikowski dzsidás kapitány tragédiájának valóságos történetét mutatja be. Az időben haladva harmadik anyagunkban már a 19–20. század fordulójánál járunk, Hausmann Cecília a nagyváradi szecesszió kiegészítő „kellékeit” mutatja be, máig fennmaradt, jól-rosszul megőrzött példákon keresztül.

Negyedik tanulmányunk irodalomtörténeti kuriózumot kínál: az élete utolsó időszakában Nagyváradon élő, költőként is alkotó Radnóti-féltestvér, Erdélyi Ágnes korabeli találkozását József Attilával.

Műhelyünk egy mélyinterjúval zárul, melyben Gálfalvi Ágnes kérdéseinek segítségével Dávid Gyula idéz fel izgalmas részleteket a romániai magyar könyvkiadás utóbbi bő fél évszázadának sikereiről és kudarcairól.

Jó olvasást, kellemes időtöltést kíván az Újvárad (szellemi) műhelyében

A SZERK.

Történelem

☞ **Kormányos László**
Tájkép csata után: Politikai-katonai viszonyok és Várad helyzete (1526–1556)

🏰 **Mikó Árpád-Molnár Antal**
A váradi középkori székesegyház kincstárának inventáriuma (1557)

📖 **Filep Tamás Gusztáv**
Két dzsidás

🏰 **Művészettörténet**
📖 **Hausmann Cecília**
Egy emberléptékű város kellékei

Irodalom
☞ **Bíró-Balogh Tamás**
Erdélyi Ágnes és József Attila

Interjú
☞ **Gálfalvi Ágnes**
„A könyvcsinálás egy szakma”
– interjú Dávid Gyulával

Újvárad 2022/12

MŰVÉSZET / TÖRTÉNELEM / IRODALOM

Benkő J. Zoltán, Both Abigél, Gittai István, Fám Erika, Kinde Annamária, Péter I. Zoltán, Szilágyi Aladár emlékére

FŐSZERKESZTŐ: Szűcs László
VEZETŐ SZERKESZTŐ: Kemenes Henriette
SZERKESZTŐK: Fazakas Márta (kultúra), Ozsváth Zsuzsa (web), Simon Judit (esszé, kritika), Traian Ștef (dialog/párbeszéd), Szabó Anna-Mária (művészet)
FŐMUNKATÁRSÁK: Bíró Árpád Levente, Boka László, Kőrössi P. József, Magyarai Sára, Tasnádi-Sáhy Péter, Ujvárossy László
MŰSZAKI SZERKESZTŐ: Darabont Éva
KORREKTÚRA: Fodor Judit

Szerkesztőség:
Nagyvárad, 410147, str. Nicolae Titulescu u. 1.
Telefon: +40/725-944-956
E-mail: ujvarad@gmail.com
Honlap: ujvarad.ro

Kiadó:
Holnap Kulturális Egyesület (aholnap.ro)
ÜGYVEZETŐ: Laza Erika (+40/0771-652-005)
FELELŐS KIADÓ: Simon Judit elnök
E-mail: ujvaradkiado@gmail.com

Készült a csíkszeredai Alutus nyomdában.
FELELŐS VEZETŐ: Hajdú Áron

ISSN 2783 – 9567

Előfizetési díjak: 3 hónapra 25 lej (2000 Ft postaköltséggel), 6 hónapra 50 lej (4000 Ft), 12 hónapra 90 lej (7000 Ft).
Online-előfizetés: 3 hónapra 15 lej (1000 Ft), 6 hónapra 25 lej (2000 Ft), 12 hónapra 50 lej (4000 Ft).
A folyóirat előfizethető banki átutalással (RO39BTRLRONCRT0291922201 lejes, RO02BTRLHUFCRT0291922201 forintos); Revolut-kártyával (Laza Erika: 0745-282-178); postai pénzes utalvánnyal (mandat postal, Romániában) az előfizető neve, címe, valamint az Abonament Revista Újvárad megjegyzés feltüntetésével. Asociația Culturală Holnap, Oradea, str. S. Bărnuțiu nr. 14. CUI 34356348; továbbá személyesen a szerkesztőségben (Nagyvárad, Titulescu u. 1.).

Támogatók:

Lapszámunk megjelenését az Agrárminisztérium Hungaricum Bizottsága támogatta.

A CÍMLAPON: Lemezkapu és díszre rézkilincsel a nagyváradi Pável utcában

Egy 465 éves leltár újrafelfedezése

2003-ban jelent meg a *Művészettörténeti Értesítő* című szaklapban az a tanulmány, amelyben Mikó Árpád és Molnár Antal kínál részletes és szakszerű leírást arról az 1557. évi összeírásról, amely a középkori Várad székesegyházának ma ismert legkorábbi hiteles számbavétele. A dokumentumra Bakács Bernadette bukkant rá.

Az anyag újraközlését az *Újvárad Műhelyben* önnön értéke mellett az is indokoltá teszi, hogy

meglétéről még a témával foglalkozó szakemberek többsége sem tudott, nem beszélve a Nagyvárad múltja iránt érdeklődők szélesebb köréről. A hiánypótló tanulmányban foglaltak, illetve maga a leltár jelentőségének megértését segíti elő Kormányos László felvezető írása. Ebben a Nagyvárad Krónikája szerzője a leltár elkészültét megelőző időszak politikai-katonai viszonyait, illetve vallási-egyházi helyzetét foglalja össze.

VÁRAD ÉS A VÁRADI RÓMAI KATOLIKUS EGYHÁZ, ILLETVE EGYHÁZI JAVAK HELYZETE A MOHÁCSI CSATAVESZTÉST KÖVETŐEN (1526-1557)

Tájkép csata után: Politikai-katonai viszonyok és Várad helyzete (1526-1556)

Történelem

KORMÁNYOS LÁSZLÓ helytörténész, pedagógus (Nagyvárad, 1975). A BBTE történelem szakán diplomázott, majd szerzett doktori fokozatot (2006). Legismertebb műve: *Nagyvárad krónikája* (HKE-Holnap-Varadinum, 2019). A Nagyvárad Szent László líceum tanára.

A váradi római katolikus püspökség, székeskáptalan és egyházi intézményrendszer rendkívül erős pozíciókkal, virágzó hitélettel és százados hagyományokkal lépett át a 16. századba. Helyzete azonban a következő fél évszázadban alapjaiban rendült meg, majd az 1560-as évekre a maga egészében megsemmisült. E rendkívüli átalakulás mögött két jelenség átfogó történelmi következményei húzódtak meg: a mohácsi csatát veszített középkori magyar állam összeomlása és az ezzel egy időben megjelenő protestantizmus gyors terjedése.

A 16. század elején az Oszmán Birodalom történetének legnagyobb hódításait hajtotta végre. Már I. Szelim (1512–1520) gyorsan terjeszkedett keleten (perzsák, Egyiptom), de az 1520-ban őt

követő I. Szulejmán (1520–1566) figyelme inkább nyugat, azaz Magyarország felé fordult. Miután 1521-ben II. Lajosnak tett békeajánlatát a magyar udvar visszautasította, Szulejmán támadást indított és sorra elfoglalta a déli végvárrendszer kulcsfontosságú erősségeit: Nándorfehérvárt, Szabácsot és Zimonyt. A következő hadjáratról Szulejmán 1524-ben döntött. A szultán nem csinált titkot terveiből, de a budai udvar más forrásokból is értesült a készülődésről. A rendi fejlődés teljében található királyság azonban képtelen volt a széthullott erők összefogására. A csak néhány hónappal a támadás előtt összehívott rákosi országgyűlés elrendelte ugyan a végvárak megerősítését, megszavazta a hadiadót, és a birtokosokat – köztük a főpapokat is – arra szólította fel, hogy minél nagyobb sereget állítsanak ki, mindezek végrehajtásához hiányzott a központi hatalom ereje.

A mohácsi ütközet után a középkorban európai középhatalomnak számító Magyar Királyság végletesen megosztottá vált. A fiatalon elhunyt II. Lajos király helyére a nemesség egy része Szapolyai János erdélyi vajdát kívánta, aki hamarosan elfoglalta Budát, majd 1526. november 11.-én Székesfehérváron királlyá koronázták. A főurak másik része I. Habsburg Ferdinánd oldalára állt,

akit a Pozsonyba összehívott országgyűlés 1526. december 17-én királlyá választott, majd a következő év novemberében meg is koronázott.

Mindkét magyar király azonnal gyakorolni kezdte apostoli jogait. Elsőként I. János jelölte ki a Mohácsnál elesett Perényi Ferenc váradi püspök helyére Cibak Imrét, aki régóta szolgált udvarában. Koronázása után I. Ferdinánd is ugyanezt tette Macedóniai László személyében. Bár elvben egyformán jogot formálhattak a püspöki székre, illetve a király személye körüli viták miatt a pápa egyik kinevezést sem erősítette meg, a valós hatalmat Cibak gyakorolhatta. Az új püspök 1527 elején érkezett meg Váradra, de márciusban már hadba is vonult Ferdinánd hívei ellen, aki megválasztása után átfogó támadást indított Buda és a Szapolyai által ellenőrzött országrészek elfoglalása érdekében.

Miután Buda a Habsburgok kezére került, 1527 októberében János király udvarával Váradra vonult vissza, ami a Szapolyai-párti erők központja maradt mindaddig, amíg újabb vereségek hatására I. János 1528 tavaszán Lengyelországba távozott. Úgy tűnt, a Habsburgok az ország egész területét ellenőrzésük alá tudják vonni. Cibak azonban biztosan tartotta a Tiszántúlt és Várad várát. Szapolyai 1528 őszén lengyel sereggel vissza is tért az országba, ismét berendezkedett Váradon, a küzdelem pedig ettől kezdve váltakozó szerencsével folyt.

A folyamatos belháborúba 1529-ben Szapolyai János oldalán I. Szulejmán szultán is beavatkozott. Megindította harmadik magyarországi hadjáratát, amelynek célja már Bécs elfoglalása volt. Ez ugyan nem sikerült, de 1529. szeptember 7-én birtokba vette Budát, amit egy héttel később kiürített és János királynak átadott. Szapolyai ekkor hagyta el váradi udvarát, és helyezte azt vissza az ország székvárosába. Az újabb fordulatot Cibak Imre meggyilkolása jelentette, amire a szultán hadseregével az országba érkezett Lodovico Gritti, a velencei dózse I. János király által 1530-ben kormányzóvá kinevezett törvénytelen fia adott utasítást. A gyilkosság azonban általános felháborodást és nemesi felkelést váltott ki, Grittit Medgyesre szorították vissza, aki a körülfárt városban fogságba esett, majd kivégezték.

Az egyre tehetetlenebb János király az események alakulásába nem szólt bele, Cibak gyilkosait sem büntette meg. Ekkor már ismét Váradon rendezkedett be, mivel a megújuló császári táma-

dások fényében a távolabbi Várad biztonságosabbnak bizonyult. Annál is inkább mivel Cibak Imre meggyilkolása után azt a Fráter Györgyöt nevezte ki váradi püspöknek, akinek sok egyéb mellett abban is jelentős szerepe volt, hogy a törökökre támaszkodva visszatérhetett Lengyelországból. Ezzel, az eddig háttérben meghúzódó Fráter, Szapolyai országának legbefolyásosabb vezetője, a királyság külpolitikájának irányítójává vált, püspöki székhelye Várad pedig ennek központi helye lett. Annál is inkább, mivel 1534 és 1538 között Szapolyai János szinte megszakítás nélkül itt tartózkodott.

Az új váradi püspök célja az ország újraegyesítése volt. Mivel a törököket látta erősebbnek, ekkor még a velük való szövetséget kereste. Lassan felismerte azonban, hogy a Habsburgok és a törökök által támogatott Szapolyai-ház közötti háború semmilyen megoldást sem hozott az ország gondjaira, inkább elmélyítette a megosztottságot és növelte a törököktől való függést. Mivel Fráter György is meggyőződött az addigi háború értelmetlenségéről, illetve Ferdinánd is belátta, hogy pusztán a fegyveres harccal nem tartósíthatja magyarországi uralmát, nem volt további akadály a egyezkedés megkezdésének, illetve 1538. február 24-én a váradi béke aláírásának. Ennek értelmében mindkét király megtarthatta tituluszát, és az országból annyit, amennyit akkor birtokolt. Szapolyai beleegyezett abba is, hogy az általa uralt országrész halála után Ferdinándot ismeri el királynak, illetve Habsburgok kötelezettséget vállaltak arra, hogy török támadás esetén segítséget nyújtanak. A békének Váradra nézve is fontos következménye volt. A két király megegyezett a rendezetlen főpapi székek betöltésében, így Bécs elismerte Fráter püspökségét. III. Pál pápa 1539 májusában kelt bullájában ezt meg is erősítette. 1526 óta ekkor lett ismét törvényes püspöke a városnak.

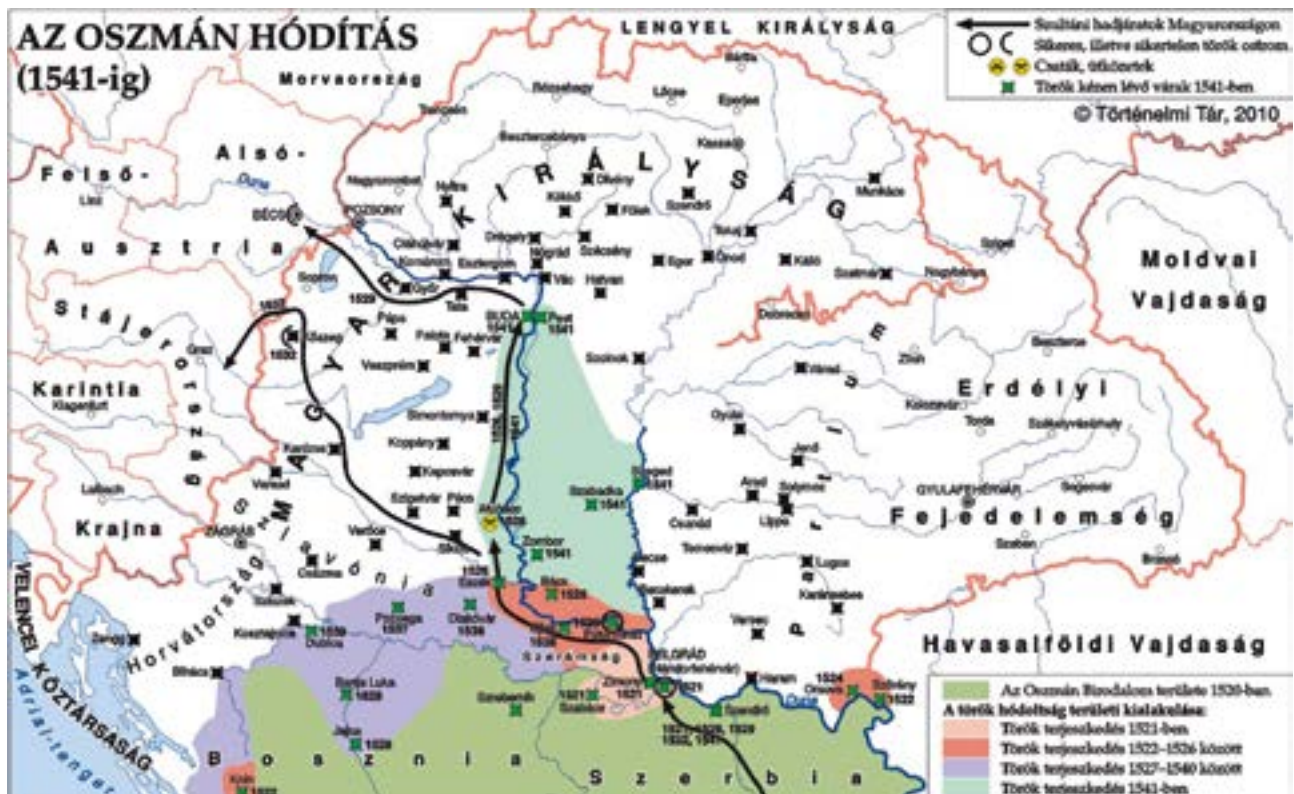
A béke esélyével azonban nem sikerült élni, betarthatatlansága már néhány hónappal a megkötése után, 1538 őszén egyértelmű volt. Fráter György és a király felismerték, hogy Ferdinánd nem lenne képes a törökkel szemben egyesíteni és megvédeni a maradék magyar területeket, vagyis a váradi béke értelmét veszítette. Ez a felismerés motiválta a király Jagelló Izabellával 1539 januárjában kötött házasságát, majd miután 1540 júliusában megszületett, a már beteg király fia, János Zsigmond, végképp lemondtak a béke érvényesítéséről. Halála előtt a király Fráter Györgyöt és Török Bálintot tette meg fia gyámjává és megígértette velük a béke megszegését,

János Zsigmond királlyá koronáztatását, amire sor is került Budán.

Ferdinánd a váradi béke kikényszerítése érdekében azonnal támadást indított. Ennek hírére Szulejmán is megindult Magyarország ellen, majd 1541. augusztus 29-én csellel elfoglalta Buda várát. Az ország háromfelé szakadt és Fráter püspökre maradt a feladat, hogy újjászervezze a Keleti Magyar Királyság, vagyis a születő Erdélyi Fejedelemség irányítását. Miután 1542 januárjában Erdély helytartójává választották, Izabella hatalma csak névleges volt. Az ismét a törökökre támaszkodó politikának célja ugyanaz volt, mint I. János idejében. Megvédeni a magára maradt keleti területeket a török hódítástól anélkül, hogy az önállóságot fel kellene adni. Az eredmény azonban mást hozott: a törökkel szembeni függés elmélyülését – 1548-ban Erdély elküldte Sztambulba történetének első tízezer forintnyi adóját – és terjeszkedésének felgyorsulását. Ez ismét a két oldal közeledéséhez vezetett, 1549 őszén Nyírbátorban újra egyezséget írtak alá Ferdinánd és Fráter György követei, Erdély és a Partium Habsburg kézbe való átadásának feltételeiről. Ezúttal a végrehajtásra is sor került, ugyanis 1551 nyarán megérkeztek Ferdinánd csapatai Erdélybe. Miután 1551 júliusában Izabella lemondott a trónról maga és fia nevében, lényegében sikerült az ország egyesítése. A Fráterrel szemben

bizalmatlan Ferdinánd utasítására azonban – hitelt adva Gianni Battista Castaldonak, a Habsburg sereg vezérének vádaskodásaira – 1551. december 17-én alvinci kastélyában meggyilkolták az akkora már bíborossá emelt váradi püspököt.

Fráter György meggyilkolása után Ferdinánd egyelőre akadálytalanul vehette át az Erdély és Kelet-Magyarország feletti kormányzást, illetve ez Váradon és Bihar vármegyében is berendezkedett. Az események irányítása lényegében Castaldo kezében volt. Javaslataira Ferdinánd eltért a kialakult szokásoktól és a püspökség élére nem a vármegye irányítását ispánként is ellátó új főpapot jelölt, hanem 1549-től már a várkapitányi széket is betöltő Varkoch Tamásra bízta, aki mint adminisztrátor kezelhette és használhatta fel a püspökség jövedelmeit. A hivatallal együtt a bihari ispáni címet is megkapta, így a következő hónapokban ő lett a Tiszántúl legfontosabb katonai vezetője. Bár politikai szempontból, illetve a hadi célok tekintetében Varkoch megfelelt feladatának, a reformáció egyértelmű támogatójaként magára vonta Ferdinánd rosszallását. 1552-ben – a káptalan közbenjárására – elmozdították Várad éléről és Zabárdi Mátyás személyében új püspök érkezett a városba, akinek katonai tehetségére szükség is volt, mivel hamarosan ismét kibontakozott a Habsburg-ellenes, Izabella-párti felkelés. Bár

intézkedéseivel Zabárdi egyelőre garantálta az uralma alatti területek Ferdinánd iránti hűségét és a katolicizmus továbbélését, egyben rendkívül népszerűtlenné is tette mindkettőt. 1556. augusztus 12-én bekövetkezett halála után sokan egyszerre fordítottak hátat a Habsburgoknak és a katolicizmusnak.

A Habsburg uralom elutasítása és ezzel egyre szorosabban összekapcsolódva a katolicizmustól való elfordulás lényegében azzal volt összefüggésben, hogy a függő keleti országrészek elvesztésnek hírére Szulejmán szultán újabb hadjáratot indított Magyarország ellen. A frissen átvett területek védelmére azonban Ferdinánd valóban képtelennek bizonyult. Castaldo elvesztette Temesvárt és Szegedet, de török kézre került Szolnok és Drégely, Eger vára is csak a magukra hagyott védők hősiességének köszönhetően megmenekült. 1553 tavaszán a király elmozdította Castaldot Erdélyből. Az elégedetlen erdélyi főurak ekkor már nyíltan Izabella és János Zsigmond oldalára álltak, 1556. január végén a tordai országgyűlés Lengyelországból mindkettőt visszahívta Erdélybe, az erdélyi várak és városok pedig sorra megnyitották előttük kapuikat. 1556. október 22-én Izabella ünnepélyesen bevonult Kolozsvárra és fia nevében ismét átvette az uralmat. Lényegében a török gyámkodás alatt álló Erdély leválása a királyi Magyarországról ezzel vált véglegessé és teljessé. Ekkorra a Ferdinánd-párti erők kezén már csak Várad és a váradi püspök tulajdonát képező Szamosújvár maradt. Mindenki számára egyértelmű volt, hogy Várad ostroma következik. Az is világos volt, hogy a Szapolyai uralom visszatérése ezúttal nemcsak uralomváltást jelent, de keleti országrész utolsó nagy katolikus centrumának a felszámolását is

Zabárdi váratlan halálának hírére a bihari nemesség is mozgolódni kezdett, és a törökkel is felvették a kapcsolatot. Ilyen helyzetben Ferdinánd amint értesült a püspök haláláról, Oláh Miklós esztergomi érsek javaslatára püspökké Forgács Ferenc egri kanonokot, a váradi vár kapitányává pedig bátyját, Simont nevezte ki. Az új püspök azonban még csak be sem jutott a várba, testvére viszont igen, sereg nélkül egyedül...

A politikai és katonai események alakulása a végkifejlet felé közeledett. Az Izabella-párti erők 1556 őszen megkezdték Várad, majd a vár ostromát. A sereg élén Ferdinánd egykori kapitánya, Varkoch Tamás állt, aki leváltását követően átállt a Szapolyai-ház oldalára. Varkoch gyorsan cselekedett. A tiszántúli és alsó-magyarországi várme-

Varkoch Tamás síremléke a gyulafehérvári székesegyház előcsarnokának padozatában

gyék nemessége, valamint a katolikus egyház százados feudális függésétől szabadulni akaró Várad polgársága tömegesen esküdött fel Izabellára és csatlakozott seregéhez, a várba szorult káptalan viszont, mivel létét csak Ferdinánd garantálhatta, megtagadta ezt, sőt megerősítette a vár védelmét.

Lényegében ez tette elkerülhetetlenné a vár ostromát. A reménytelen és kilátástalan helyzetben, várva Ferdinánd soha meg nem érkező felmentő csapatait, a védők még fél évig folytatták az elkeseredett küzdelmet. A kiéhezett, fáradt védők, kilenc havi ostrom után végül 1557. június 13-án szabad elvonulás fejében átadták a várat Varkoch Tamásnak. A Szent László király által alapított váradi káptalan és a papság nagy része elhagyta a várat és maguk mögött hagyva a szent király még érintetlen sírját, szétszéledtek. Legtöbbjük Ferdinánd maradék királyi országrésze felé vette az útját. A legtöbbben soha nem látták többé Váradot.

Tájkép csata után: Vallási-egyházi viszonyok és Várad helyzete (1526–1556)

1517 októberében Luther Márton wittenbergi fellépésével Európa vallási, kulturális, de politikai értelemben is új korszakba, a reformáció korába lépett. A Magyar Királyság területén főleg a német ajkú lakosság segítette elő a lutheri tanok terjedését. Először Budán a királyi udvar német előkelői karolták fel, akik 1522 folyamán az egykori váradi kanonokot, Henckel Jánost hívták Budára a reformáció tanainak bemutatására. Ezzel párhuzamosan a Felvidéken Wittenbergből hazatérő diákok nyomán a szepességi, a kereskedelmi kapcsolatok mentén pedig az erdélyi szászok ismerkedtek meg a lutheri tanokkal.

Lényegében ugyanezekben az években jelentek meg az új hit első képviselői a Tiszántúl térségében, és a váradi püspökség területén, ahol több birtokos is nyitott volt a lutheranizmus irányában. Terjedésükkel párhuzamosan megszülettek az első állami és egyházi ellenintézkedések is. 1523-ban, majd 1525-ben az országgyűlés több törvényt is hozott a katolikus hit megerősítése érdekében. Ezek, mint eretnekeket halállal, megégetéssel és teljes vagyonek kobzással büntették a lutheránusokat és azok pártfogóit. Az ellenintézkedések sorában 1524. július végén Perényi Ferenc püspök egyházmegyei zsinatot is összehívott, amely egy sor intézkedést hozott a papság helyzetének és megítélésének javítása érdekében. Jól látható, hogy Perényi püspök nem erőszakkal, hanem lényegében reagálva a lutheri tanokban megtalálható bírálatokra, a reformátorok jogosnak látott kifogásainak az orvoslásával akarta hitének helyzetét újra megszilárdítani. Törekvése teljes kudarcot vallott.

Az 1530-as, de kivált az 1540-es évek a korábban csak szórványosan jelentkező protestáns hangok felerősödését, és szervezeti kereteinek fokozatos kialakulását hozta a Tiszántúlon is. Az 1534-ben a váradi püspöki széket elnyert Fráter György már határozott lépésekkel igyekezett gátat vetni az új hit terjedésének, a folyamatot azonban ő is csak lassítani tudta. Ennek az volt a fő oka, hogy az egyes birtokosok szabadon dönthettek birtokaik plébániáinak a betöltéséről, vagyis birtokos a lutheri tanokat követő lelkeszt szabadon meghívhatott birtokára. Különösen igaz volt ez a kor legnagyobb birtokosára, a nagyhatalmú Török Bálintra, aki miután 1535-ben megkapta Debrecen városát, a reformáció híveként széles teret engedett az új hit terjedésének. Ugyanakkor a közeli hódoltság területének protestánsná vált települései

és lelkeszei is egyre erősebben hatottak a váradi püspökség „szomszédos”, Fráter György által vasmarokkal és szükség esetén fenntartás nélkül a protestánsellenes törvényeket alkalmazva katolikusnak megőrizni kívánt területeire.

A reformáció terjesztéséért küzdők első nemzedéke a protestáns vándorprédikátorok, elsősorban a püspökség békési és dél-nyugat bihari területein jelentek meg. A mezővárosi parasztpolgárság (Szalonta, Sarkad, Gyula, Belényes) szívesen fogadta tanításukat. Az itt fellépő vándorprédikátorok a korabeli tanult, egyetemet járt reformátorok legfelkészültebbjei voltak (Dévai Bíró Mátyás, Székshárosi Horvát András, Sztárai Mihály, Szegedi Kis István). Többen még humanista műveltséggel rendelkező, Itáliában tanult katolikus papként váltak a reformáció hívévé, illetve később már a wittenbergi egyetemen fejezték be tanulmányukat. Mint mindenhol, itt is minden eszközt felhasználtak hitük terjesztése érdekében. Zsoltárokat és drámákat írtak, hitvitákat folytattak, prédikáltak, tanítottak, mindenhol ahova eljutottak, vagy ahová meghívták őket. Ekkor formailag még valamennyien lutheránusok voltak, de többen már a születő helvét reformáció – azaz a későbbi református – tanok felé hajlottak.

Fráter György kérlelhetetlen protestánsellenessége nem sok jót sejtetett a reformáció váradi, illetve a püspökség területén megjelent hívei számára, aki a legkisebb engedélyt sem tette meg az új hit irányába. A megye területén több esetben is ismert protestánsok eretnekként való megégetése, illetve a püspök lépéseket tett annak megakadályozására is, hogy a földesurak reformátorokat fogadjanak be birtokaikon. Az 1545. évi országgyűlésen törvényben mondatta ki, hogy senki nem tűrhet meg lutheránust birtokán, és az új hit követőit bárki üldözhetette és elfoghatta, ám ennek sem lett semmilyen hatása, hiszen – főleg Fráter püspök halála után – a nagyhatalmú birtokosok következmények nélkül semmibe vehették ezeket a rendelkezéseket. Váradon és az püspökség területén azonban Fráter határozott fellépése egyelőre hatott. A vándorprédikátorok korai jelentkezése ellenére itt csak kis mértékben volt jelen az új hit, főleg az északkeleti országrésszel összehasonlítva.

Mindez azonban csak növelte az indulatokat, mivel az 1550 körüli években már egyre többen voltak Váradon is olyanok, akik szimpatizáltak a protestáns tanokkal, a reformáció dinamikus térnyerése pedig mindenhol kikezdte a katolikus lelkületet és intézményrendszert. A középkoron át

mindvégig töretlen tisztelettel övezett Szent László hermát egy 1549-ben született protestáns dal például már gúnytárgyként kezelte. Ugyanakkor sokak szemében az erőszakot sem mellőző intézkedések feleslegesnek és igazságtalannak tűntek. Fráter püspök azonban mindezt egyháza védelmének látta és tettét nemcsak katolikus meggyőződése, de az ország addig még meglévő vallási egységének megőrzése is motiválta, egy olyan korszakban, mikor sokak számára megdöbbentő gyorsasággal vált semmivé az ország ereje.

A gyorsan terjedő protestantizmus hatását kell látunk az 1544 nyarán Váradra kitűzött hitvita meghirdetésében is. Az egyház részéről, a katolikus–lutheránus vetélkedés célja nemcsak a reformáció továbbterjedésének megállítása volt, de a székeskáptalan esetleg ingadozó tagjainak meggyőzése, hitének megerősítése is. Mivel a hitvitának semmilyen leírása sem maradt fenn, csupán a vitára szánt tételek, vagyis azok az előzetesen összeállított témák, amelyeket megvitatásra javasoltak – elsősorban az úrvacsora és az áldozás kérdése volt a leghangsúlyosabb – nem tudjuk, hogy azt valóban megtartották. Szintén nem ismert a kezdeményező, de az tökéletesen beleillett Fráter György váradi püspök protestánsellenes politikájába. Ha ez valós, akkor a váradi püspöknek ez az elképzelése sem érte el célját. Bár még fenntartotta a katolicizmust Biharban, a szomszédos területeken az 1545-ös erdődi zsinattal az új protestáns egyházi intézményrendszer kiépítése már megkezdődött.

Mindez azonban nem jelentette a római-katolikus hitélet vagy a szerzetesi élet elhalását, sőt a Szapolyai-korszak, részben a természetes fejlődés okán, részben kényszerítő körülmények hatására, a koldulórendek igazi virágkorát jelentette. 1550 körül a rendházak működése általában véve is még töretlen volt, sőt a török előrenyomulásával a távozni kényszerült katolikus intézmények is itt találtak menedéket. Ilyenek voltak az obszerváns ferencesek, akik az 1549-ben elfoglalt Esztergomból Váradra helyezték a rend Studium Generaléját, vagyis főiskoláját, és gazdag könyvtárát. Hasonló adataink maradtak fenn az ágostonosokról is, akik még ekkor is folyamatosan új rendtagokat vettek fel. Az 1540-ben megindult menekülthullámmal érkeztek Váradra a Margit (Nyulak)-szigeti domonkos apácák is, akik magukkal hozták a szentként tisztelt Margit teljes ereklyéjét. A városban azonban nem volt hely, mivel a püspöki és királyi udvar mellett, a vidék nemesi családjai és a pesti polgárok is itt találtak

menedéket, ezért a szentjánosi kolostorban telepítették le őket. Az átköltözés évét nem ismerjük, először 1549-ben tűntek fel új lakhelyükön.

Fráter halála és Varkoch Tamás uralma a reformáció helyzetének megerősödését hozta. Várad protestáns párti új ura 1552 júniusában a Habsburg berendezkedés miatt Pankotáról menekülő prédikátorok előtt megnyitotta a várost, engedélyezve számukra vidéken is a reformáció tanainak terjesztését. Nevüket nem ismerjük, de ők voltak az elsők, akik Váradon szabadon, minden megkötés nélkül szólhattak a lakossághoz. Ekkor még leginkább házról-házra járva tették ezt, de bementek a templomokba is, ahol sor került az első konfliktusokra is. Feltehetően a szabad hitterjesztés hírének hatására egy másik prédikátor Köleséri (Lippai) Kristóf is megjelent Váradon, aki eddig a Tiszántúl és a Bánság több pontján is működött. Köleséri a reformáció lutheri ágát képviselte és Váradra érkezésével a reformáció minden addiginál erősebb fellépése következett be. A pontos arányok nem ismertek, de az nyilvánvaló, hogy Várad vallásilag megosztottá vált. A káptalan azonban gyors lépéseket tett érdekei védelmében. Levelet írt Oláh Miklós egri püspöknek, az ország kancellárjának segítségét kérve ahhoz, hogy Ferdinánd mozdítsa el a Varkocsot Váradról. Oláh Miklós a levelet saját beadványával együtt a király elé terjesztette, aki a kérést teljesítette és kinevezte Zabárdi Mátyás váradi püspököt. Zabárdi, mint láttuk megfelelt feladatának 1556-ban bekövetkezett haláláig, személyében egyelőre biztosított maradt a Habsburg uralom és a katolicizmus helyzete, bár mind nagyobb ellenszenvvel övezve.

A protestánssá lett Várad és a római katolikus intézményrendszer megszűnése

A püspökvár elfoglalásával Várad, megszakításokkal ugyan de 1660-ig, a török uralom beköszöntéig az erdélyi fejedelemség részévé vált. Ugyanakkor az erdélyi hadak bevonulása vallásilag is új korszakot nyitott Várad történetében. A város szerves része lett a tiszántúli, erdélyi protestantizmusnak, amely az 1550-es években már teljesen átfogta ezeket a részeket. A szabad elvonulást kapott védők a középkori egyház és intézményrendszer utolsó képviselői voltak, a katolikus hívek vezetés és fenntartó intézmények nélkül maradtak. Helyzetüket súlyosbította, hogy a vár és a város plébánia- és szerzetesi templomai az ostromkor kiégttek, illetve korabeli tudósítás szerint Varkoch Tamás felégettette őket. Ahogy Mikó

Árpád és Molnár Antal írása is utal rá, adatok hiányában pontosan nem tudjuk, hogy Varkoch valóban közvetlen utasítást adott-e ezek felgyújtására, vagy pedig a harcok során égtek ki. A pusztulás semmiképpen sem lehetett jelentéktelen, mivel az ostromot követően reformáló városban nem volt istentiszteleti célra felhasználható sértetlen templom. Ez azzal is összefügghet, hogy a plébánia templomok, illetve a kolostorok az ostrom kezdetére lakók és védelem nélkül maradtak, és egykori tagjaik vagy a vár védelmében vettek részt, vagy a város elfoglalásakor kényszerből távoztak. Javaikat és kezeszereiket a várható fosztogatás előtt már korábban elszállították. A tudósítások szerint a székesegyház is megsérült, a továbbiakban sem a katolikusok, sem a protestánsok istentiszteleti célokra már nem használták.

Izabella és az erdélyi rendek a ferencesek, a domonkosok, a pálosok, valamint a klarissza apácák közösségeinek itt maradását egy ideig még lehetővé tették. A férfirendeket népszerűségük, a klarisszákat pedig növendékeik előkelő, főnemesi származása mentette meg egyelőre a kiutasítástól. Helyzetük azonban reménytelen volt, mivel a következő években saját intézményrendszer létrehozó protestantizmus árnyékában, illetve püspöki-káptalani védelem hiányában csak idő kérdése volt távozásuk. A domonkosok 1558-1559 körül hagyták el Váradot, a ferencesek, a pálosok és a klarisszák pedig 1566-ban. Útjuk oda vezetett, ahova néhány évvel korábban a kanonokoké, a Felvidékre. Ugyancsak távozniuk kellett a szentjánosi apácáknak, birtokaikat Izabella eladományozta.

Párhuzamosan a katolikus intézményrendszer felszámolásával mind Váradon, mind pedig a katolikus püspökség területén akadálytalanul érvényesülhetett a protestáns térítő és egyházszervező munka. Ennek élén 1557-től Ceglédi György prédikátor állt, aki a nagy műveltségű, egyetemet járt hittérítő és egyházszervező jellegzetes alakja volt. Ceglédi már a prédikátorok második nemzedékéhez tartozott, aki már nem vándorpredikálással, hanem stabil egyházi keretek megszervezésével járult hozzá a reformáció erősödéséhez. Varkoch hívására érkezett Váradra, rá hárult a feladat, hogy véghezvigye a jelentős arányban még katolikus lakosság megreformálását, illetve a lelkészség megalapítását. Tevékenységének fontos vonása, hogy Ceglédi eleve nem az Erdélyben elfogadott lutheri, hanem a még tiltott helvét (kálvini) irányzat mellett kötelezte el a várost. Ezzel a frissen érkezett reformátor egy csapásra eldöntötte az addig kialakulatlan váradi

reformáció irányát. A reformátussá váló város lényegében kihagyta, átugrotta a magyarországi reformáció lutheri szakaszát.

A római katolikus egyház javai és a váradi székesegyházi kincstár

A középkor végén a váradi egyház a leggazdagabb püspöki egyházmegye volt az országban. A velencei követ 1525-ben elkészített jelentése szerint a váradi püspököknek kiemelkedően magas, mintegy évi 26000 aranyforintnyi jövedelme volt, amit csak az esztergomi érsek bevételei előztek meg. Az egyház jövedelmei a századok során lényegében háromfélék voltak. Az egyházi, a földesúri és az egyéb jellegű bevételekből tevődtek össze. A legjelentősebbek az egyházi típusú jövedelmek voltak, vagyis a papi tized, amely – más püspökségek párhuzamai alapján – a bevételek mintegy 90%-át adták. A földesúri tized, az egyházi tizednél jóval kevesebbet, a bevételek mintegy 5-6%-át biztosították.

E tekintetben szintén sokatmondó a váradi egyház 1552-ben összeállított tizedjegyzéke, melynek tanúsága szerint a váradi egyház, főleg a püspökség hatalmas birtok ura volt. Bihar vármegyében és a környező vármegyékben (Külső-Szolnok, Szabolcs) fekvő uradalmaikon 3300 jobbágyportát számoltak össze, ami országosan a második legmagasabb volt a magyar király kezében lévő területeket követően (3785,5), és több mint kétszerese volt az esztergomi érsekének (1540). Ha ehhez hozzászámítjuk a székes- és társaskáptalanok jobbágyportáinak számát (1449,5) a kapott szám – 4749,5 jobbágyporta – azt mutatja, hogy a katolikus intézményrendszer teljes összeomlás előtti években, a váradi egyházkormányzat két legfontosabb szervezeténél nem volt nagyobb vagyonú egyházi intézmény Magyarországon. A püspöki birtokokhoz 230, a káptalanhoz pedig 70 település tartozott. Az egyházi földeket a váradi kolostorok kisebb birtoktestei egészítették ki, amelyekkel együtt a középkorvégi vármegye területén és azon kívül közel 5000 jobbágyporta volt a váradi egyház kezében.

Ezeket jövedelmeket egészítették ki a különféle adók, szolgáltatások, feudális járadékok, valamint a malmok bevételei. Különösen jelentős összegeket tettek ki a királyi kiváltságokként, illetve adományokként elnyert különböző kereskedelmi-, út-, és vásárvámok, elsősorban az Erdélyből és a szász városokból nyugat felé tartó tranzit kereskedelmi út bevételei. Fontosak voltak

Késő középkori város és vására (Augsburg 1540 körül)

a Szent László király sírját felkereső zarándokok adományai is. E téren kiemelkedő jelentőségű volt az a mintegy 90 királyi zarándoklat, amelyek esetleg már a 11. század végétől, Imre király uralkodásától, de IV. László király uralmától kezdve mindenképp, lényegében a 16. század elejéig szinte valamennyi középkori uralkodónkat koronázásukat követően Váradra, Szent László király sírjához vezették.

A püspökök, a papi elit és az egyházi intézmények tagjai ebből a bevételből fedezték udvaruk egészének fenntartását, finanszírozták az építkezéseket, elégitették ki tudományos érdeklődésüket, adakoztak, gyarapították intézményi- és magánkönyvtáraikat, gyakorolták mecenatúrájukat. Hasonló mondható el a káptalan és a kanonokok valamint az obszerváns ferencesek kivételével a rendek bevételeiről is. A káptalani iskola, könyvtár, vagy az egyes tanult bibiofil főpapok humanista értelmiségi élete szintén ezekre a jövedelmekre támaszkodott. Ezeket a tetemes bevételeket, illetve királyi, főúri és köznépi adományokat kell keresnünk a középkor végi váradi templomokban található elsősorban ötvösművészeti alkotásokból, könyvekből, valamint díszes használati tárgyakból és egyházi ruházatból álló kincstárainak keletkezése majd századok alatti folyamatos bővítése mögött.

E téren messze kiemelkedhetett a püspöki székesegyházé, amely a 16. század elején a leggazdagabbak közé tartozhatott. Ennek összetételéről, az itt található alkotások jellegéről, értékéről 1557

előtti, az 1520-as évek elején még érintetlen állapotáról pontos ismeret nem maradt fenn. Ha készültek is összeírások azok a székeskáptalan egész anyagával együtt 1660-ban a török foglalásakor elpusztultak, legfeljebb néhány okleveles említés nyújthat támpontot. E téren kiemelkedően fontos Zsigmond 1406-ban kiadott oklevele, melyben a székesegyház sekrestyéjében keletkezett tűz kapcsán a következő leírással találkozunk. „...*(a tűz) a váradi egyház sekrestyéjében, illetve őrzőhelyén (keletkezett), ahol a dicsőséges László király tiszteletre méltó ereklyéit az egyház kincseivel, tudniillik keresztekkel, kelyhekkel, arany és ezüst ereklyetartókkal, könyvekkel, képekkel, drágakövekkel és oltári készlettel, miseruhákkal és ékszerekkel együtt elhelyezték, s ahol a (...) káptalannak az adományokról, szabadságokról, javadalmakról, mentességekről és jogairól kibocsátott régi privilégiumait... őrizték.*” Az oklevélben leírtak, vagyis a káptalani kincstár, könyvtár és levéltár összetétele lényegében teljes pontossággal megegyezik a 150 évvel később elkészített összeírásával.

A kincstárának értékeire az 1524. évi rákosi országgyűlés határozatai vetnek némi további fényt, mivel azok egy része érintette Perényi Ferenc váradi püspököt is, illetve káptalanát. A török fenyegetés miatt megnövekedett hadi kiadások fedezése érdekében ugyanis az udvar engedélyt kapott VII. Kelemen pápától, hogy későbbi királyi kárpótlás mellett az állam lefoglalja az egyház kincseinek a felét. Az 1526 júniusában kiadott királyi rendelet a váradi egyházmegye valamennyi temploma és kolostora számára is előírta, hogy a török háború céljaira adja át pénzbeli, illetve arany és

ezüst javainak a felét. Végrehajtására 1526. június 26-án Csáki Mihály és Serédi Gáspár őrkanonokok, királyi biztosok érkeztek Váradra, ahol a káptalan részéről heves ellenállásba ütköztek. Ez nem volt egyedi jelenség, hasonló a székesfehérvári egyház esetében is tudunk. II. Lajos július 7-én kiadott második parancslevele már megintette a káptalant és ismét elrendelte, hogy pápai engedély birtokában hajtsák végre a rendelkezéseket. Erre nyilván nem lehetett nemet mondani. A begyűjtött javak összetételéről és mennyiségéről semmit sem tudunk, de például csak a váradi székesegyháznál jóval szerényebb körmöci vártemplomból mintegy 15 kiló (54 márka súlyú) arany és ezüsttárgy került átadásra. Csak feltételezhető, hogy a váradi egyház a művészeti szempontból kevésbé értékes, esetleg törött, sérült tárgyak beszolgáltatására törekedett – ahogy erre Mikó Árpád és Molnár Antal tanulmánya is utal – illetve, hogy talán azok kisebb részben érinthették a székesegyház javait, inkább a plébániák, kolostorok kegyeszerei egy részének lett ez a sorsa. A begyűjtött tárgyak Budára kerültek ahol beolvasztották és alapanyagként a budai pénzverdében leginkább ezüst dénárokat készítettek belőlük.

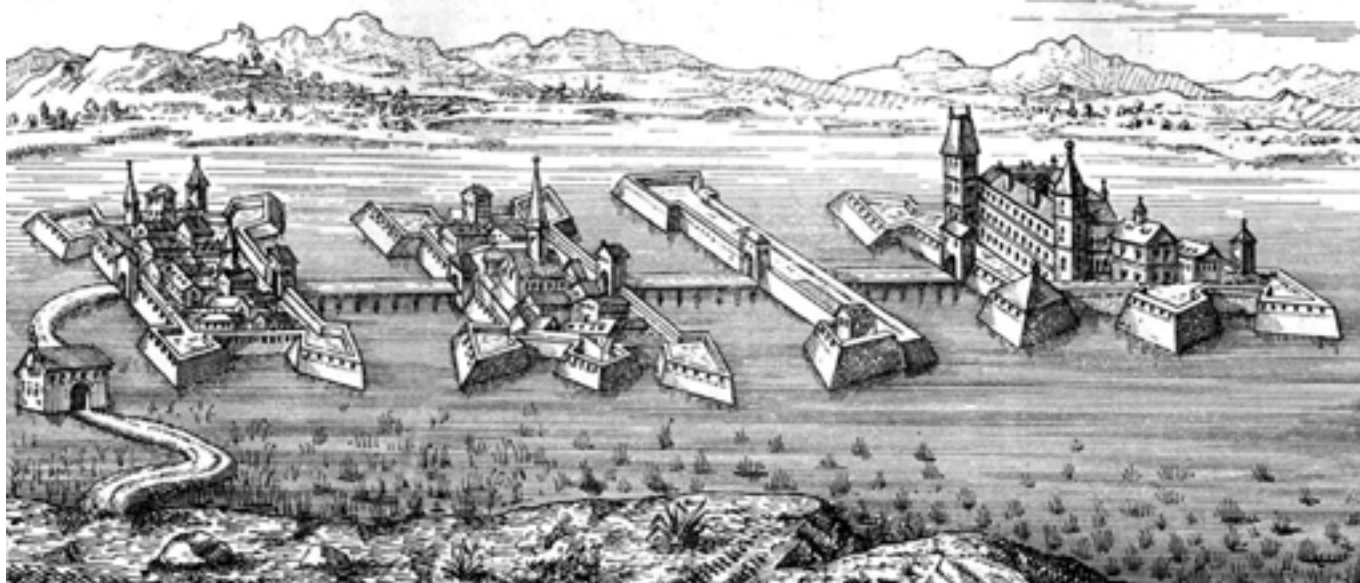
12

A következő évtizedekben a váradi egyház javaiban ehhez hasonló veszteség nem keletkezett, de a mohácsi csata utáni zűrzavaros állapotok, illetve a török előrenyomulás következményei sem maradtak hatástalanok. Ahogy az oszmánok fenyegetés elől egyes egyházi közösségek a még egyelőre magyarnak és katolikusnak maradt Várad felé húzódtak, úgy menekítették a javaikat is a székhelyüket feladni kényszerült püspökségek.

Mikó Árpád és Molnár Antal írásának számos egyéb mellett egyik legnagyobb érdeme, hogy pontosabb képet kapunk erről a jelenségről is, mivel az 1557-es összeírás szerint a székesegyházban a kalocsai érsekség, illetve az egresi ciszterci rendház ide menekített javait is számba vették.

A megmaradt székesegyházi javak további sorsát már a három évtizednyi beháborút, legalábbis Várad számára lezáró 1556-1557. évi ostrom, pontosabban mondva Varkoch seregének közeledése határozta meg. Izabella visszahívásával párhuzamosan ugyanis 1556 márciusában megtartott szászsebesi országgyűlés kimondta Bornemissza Pál erdélyi püspök eltávolítását és a katolikus egyházi javak teljes lefoglalását, vagyis a szekularizációt. Az áprilisi kolozsvári országgyűlés ugyanígy rendelkezett a kolostori és plébániai javakról.

A váradi vár és az egyházi ingóságok megvédelése püspök hiányában a káptalanra maradt. A várható ostrom pusztításai elől a kiválogatott legértékesebb műkincseket, egyházi kegyeszereket és ruhákat ötvenezer aranyforint értékben (!) a hithű katolikus Báthori András és Miklós ecsedi várába szállították. A szalárdi és gyulai ferencesek szintén itt helyezték el javaikat. A váradi ferencesek és domonkosok viszont a Bajoni testvérek nagybajomi várába vitték műkincseiket. A hatalmas anyagi és művészeti értéket képviselő egyházi vagyonok azonban nem menekülhettek meg. Izabella, majd később János Zsigmond a nagybajomi és az ecsedi várakban elhelyezett kincseket lefoglalta, sokat közülük széthordtak vagy elkallódtak. Egyes dara-

Az ecsedi vár ábrázolása. Ide szállították az 1557-es ostrom előtt a váradi vár legértékesebb kegytárgyait

bokat – mint a váradi misekannákat – később az ecsedi lópánban találták meg. A Szent László herma nem volt köztük, a Molnár–Mikó tanulmány egyik legfontosabb érdeme, hogy kétségtelenné teszi az ereklye és ereklyetartó további váradi jelenlétét. Nem lehetett vitás a káptalan még az adott körülmények között is a székesegyházban, közvetlen ellenőrzésük, őrzésük alatt látta a legbecsesebb kincset biztonságban.

Az ecsedi várban maradt javak további sorsáról vannak szórványos ismereteink. Mivel a római-katolikus püspököket 1557 után is kinevezték, és bár 1692-ig csak névlegesen birtokolták hivatalukat, részükről fennmaradt az Ecsedre szállított javak iránti érdeklődés. Bornemissza Gergely, akit 1572-ben neveztek ki püspöknek azok kiadását is kérte az ecsedi vár akkori urától Báthori Miklóstól, I. Miksa országbírójától. Mivel az vonakodott ennek eleget tenni, pert indított, ami egy egyezséggel ért véget. Ez arra kötelezte Báthorit, hogy a kincsek egy részét átadja a püspöknek. Bornemissza nagy reményeket fűzött a megállapodáshoz, de csalódnia kellett, mivel egy lepecsételt ládában csak 18 márkányi ezüstneműt és 8 darab dalmatikát talált, mintegy 500 aranyforint értékben. Ami ezek után is maradt, Báthori István (1555–1605) országbíró végrendeletéből ismerjük, aki azonban hithű protestánsként csak a „pápista bálványozás” eszközeit látta bennük, és mivel még az esélyét is ki akarta zárni annak, hogy a könyveket vagy miseruhákat a katolikusok újra liturgiai célra használják, végakaratóban ezek megsemmisítéséről rendelkezett.

Sajnos a Bornemissza által visszaszerzett javakra sem várt jobb sors. 1585-ben bekövetkezett halála után az értékeket a kassai székhelyű szepesi kamara vette magához, majd többszöri felleltározás után az ezüst tárgyakat Bécsbe szállították. A textilek Kassán maradtak, ahova még Bornemissza szállíttatta azokat, köztük több kiemelkedően értékes, gyöngyökkel díszített miseruhát. A fennmaradt leírások szerint az egyiken Szent László, Szent István és Szent Imre ezüstös koronával díszített alakjait ábrázolták, egy másik díszes miseruhán pedig Mátyás király – tehát az adományozó – címere volt található. A miseruhák mellett a leírás egy a Kálváriát és Jézus feltámadásának jelenetét ábrázoló, drágagyöngyökkel kirakott mitrát is említ. A székesegyház páratlan értékű kincsei töredékének további sorsát még egy ideig nyomon tudjuk követni. Bornemissza Gergely püspök utóda Pethesi Hethe Márton 1589. november 11-én átvette a kamarától az ezüst kincseket, majd halála után az ő utóda

Mikáczi Miklós is birtokolhatta azokat. Amikor Mikáczi Bocskai István hajdúinak fogságába esett és a katonák elvették a nála őrzött százezer forintnyi vagyonát, az egyházi kincsek is végleg elvesztek. A miseruhák és papi öltözetek későbbi sorsa ismeretlen, egyetlen magyar vagy külföldi gyűjteményben sem találhatóak meg. Ecseden azonban még mindig maradt valamennyi érték.

A váradi vár 1557. évi ostromával a székesegyházban maradt egyházi javak sorsa is a szinte teljes megsemmisülés volt. Helyzetét az ország katolikus javainak lefoglalásáról 1556 őszén hozott országgyűlési döntések határozták meg. A már említett szászsebesi, illetve az 1557. évi kolozsvári és tordai országgyűlések döntései, a váradi egyház esetében is lehetővé tették Varkoch váradi főkapitány számára, hogy az év második felében az egyház (püspökség, székes- és társaskáptalanok, szerzetesrendek stb.) valamennyi jövedelmét, ingó és ingatlan vagyonát előbb összeírja, majd lefoglalja. A Molnár–Mikó szerzőpáros által bemutatott 1557. évi összeírás is ekkor és ennek következtében készült el, de ez már csak az 1526-ban feltehetően innen is elvitt, valamint az 1556-ban az Ecsedre elszállított javak utáni állapotokat mutatta, tehát közel sem az egykori teljes kincstár állományát mérte fel.

Az összeírást és annak bemutatását minden hiányossága ellenére elsősorú történelmi forrásnak kell tekintenünk, ami számos ponton kiegészíti, gazdagítja és árnyalja e téren nagyon is töredékes ismereteinket.

13

A tanulmányban elénk táruló egyházi kincsek legfontosabbika kétségtelenül a Szent László király fejereklyéjét tartalmazó herma. Mint láttuk a káptalan ezt nem szállíttatta Ecsedre, ami leginkább azzal az elgondolással lehetett kapcsolatban, hogy az egyházi kegyeszeretek legyenek mégoly értékesek is pusztulásuk vagy elkallódásuk esetén pótolhatóak lehetnek, az ereklyék azonban nem. Ezzel magyarázható, hogy nem csak a herma, hanem több további test- és tárgyi ereklye is itt Váradon maradt, illetve ezek szerepeltek az 1557. évi összeírásban, ami már önmagában is rendkívül fontos ismereteket jelent. Kiemelkedően fontos információnak tekinthető a herma pontos, eredet és teljes változatának leírása, illetve az ereklye őrzési helye is jól azonosítható.

A két szerző által feldolgozott összeírás néhány középkori okleveles, írásos említés mellett, mint amilyen elsősorban Zsigmond király már idézett 1406-ban kiadott váradi temetkezését

bejelentő oklevele – „...*sírhelyünket a váradi bazilikában jelöljük meg, már azon reménykedés és áhítat folytán is, mellyel dicsőséges Megváltónk Anyja, országunk védője és különös szószóloja iránt vagyunk, kinek védelmébe lett ajánlva Várad egyháza, melyben Szent László Király dicsőséges teste és ereklyéi boldogan nyugosznak és annyi csodával tündökölnék*” – a legfontosabb és döntő bizonyítékának tekinthető annak is, hogy a 12. század vége, vagyis I. László király szentté avatása óta a váradi székesegyházban valójában nem csak a koponyaereklyét őrizték, hanem többek között a szent király kézereklyéjét is, vagyis pontosan rámutat arra, hogy valójában melyek voltak is ezek. A tárgyi ereklyék tekintetében Szent László csatabárdja a leginkább figyelemre méltó, leginkább annak okán, hogy az összeírás e téren is egyértelmű helyzetet teremt.

Ugyanakkor – ahogy erre a tanulmány is felhívja a figyelmet –, a testereklyék között megjelenik Szent István kézereklyéje is. A bejegyzés érdekessége, hogy eddigi tudomásunk szerint Zsigmond király a 15. század elején végleg elszállította azt Szentjóbbról és Székesfehérvárra vitette. Az áthelyezés okát és pontos idejét nem ismerjük, de a 15. század végén Laskai Osvát ferences hitszónok egyik beszédében már úgy emlékezett meg, hogy „*Fejér városban elhelyezett Jobbot, amely egykor az irgalmasság cselekedeteivel teljes volt, az egész nép jámbor buzgósággal tisztelik*.” A Szent Jobb „mozgása” azonban számos további problémát vet fel – e tekintetben az 1557. évi összeírás bejegyzése sem könnyít a helyzeten – és teljes bizonyossággal nem tudható, mely részei mikor és hova kerültek.

Az ereklyetartók mellett számos további ötvösművészeti alkotás került összeírása, összesen mintegy 150 különböző méretű, anyagú és rendeltetésű tárgy, melyek természetesen leginkább a szentmisék kellékei voltak. Ezeknek mintegy harmada azonban nem a székesegyház kincstárához tartozott, hanem a török elől ide menekített javak voltak. Külön figyelmet érdemel az ezüsttel díszített püspöki trónus és tartozékainak feljegyzése, illetve ennek a Szent László kápolnában való elhelyezése. A középkor századaiban ennek különböző változatokban való meglétében aligha kételkedhetünk, ahogy jelentőségében sem, de erről, illetve, ha töredékesen is ennek jellegéről, díszítéséről az 1557. évi jegyzék írásos bizonyítékot is kínál számunkra.

Kétségtelen, hogy az ötvösművészeti alkotások az eredeti teljes gyűjtemény legértékesebb és egyben legkönnyebben mozdítható darabjai vol-

tak, amelyeket 1556-ba nagy számban szállíthatott el a káptalan Ecsedre. Ennek következménye volt a szerzők által is említett jelenség, hogy az 1557. évi összeírásban az ötvösművészeti alkotásokkal szemben, a könyvek és miseruhák aránytalanul felülreprezentáltak voltak. Pedig a későbbi történetek arról árulkodnak, hogy ezek közül is számosan kerültek Ecsedre. Az összeírásban összesen közel 400 különböző egyházi, papi, püspöki ruházat és textília szerepel, köztük néhány kiemelkedően díszes és értékes darabbal külön is megismerkedhetünk az itt újraközölt tanulmányban

Külön érdekességet jelent a külső sekrestyében, vagyis az eredeti helyén található hadiöltözet (*vestis militaris*), vagyis feltehetően lovagi páncélzat vagy annak egy részének említése. Mivel ennek őrzési helye nem a Szent László ereklyét befogadó kápolnában volt, azt nem ereklyeként őrizték, hanem valószínűsíthetően valamelyik püspök, vagy főpap hadi öltözete volt. Ha ezt elfogadjuk – egy hadi ruházatnak a legfontosabb tárgyi emlékekkel együtt a székesegyház sekrestyéjében való őrzése nyilván indokolt kellett legyen –, a bejegyzés joggal hívja fel a figyelmet középkori püspökeink hadi feladataira, illetve hadszervezetének legfontosabb alakulatára, a püspöki bandériumra. A banderialis haderő a váradi püspök által kiállított, fenntartott és szükség esetén vezetett püspöki zászlóaljokat jelentett, melyek lényegében már az Árpád-kortól léteztek. Tagjai a püspök egyházi nemesei és familiárisai, illetve nemesített alárendeltjei voltak. A bandérium katonáinak száma a középkor századai során a birtokok kiterjedésével és a jövedelmek növekedésével párhuzamosan fokozatosan emelkedett, már Zsigmond korában meghaladta az 500 főt. Ezt a váradi püspöki banderialis sereget ott találjuk a középkor minden nagyobb ütközeténél, a tatárjárástól, a debreceni csatán és a nikápolyi, várnai ütközeteken át a korszak zárásaként megívott mohácsi csatáig. A Szent László vitézeinek nevezett had a mindenkori püspök vezetése alatt vonult csatába, elől az adott püspök címerével, és az egyházmegye védőszentjének, Szent László alakjával díszített lobogót hordozták. Talán ez utóbbi lehetett az összeírásban szereplő zászló.

Reprezentáltságát tekintve az összeírásban a ruházathoz hasonló arányban jelennek meg a könyvek. 1557-ben összesen mintegy 500 különböző könyvet írtak össze, sajnos közel sem minden esetben megadva annak tartalmát. Az összeírás rendkívül érdekes mivel könyvtári jegyzékek hiányában ez az adat az egyetlen kapaszkodónk a tekintetben, hogy valójában mekkora is lehetett a

középkor végén az a váradi káptalani könyvtár, amit nemcsak a szentmise és egyéb szertartások céljaira, hanem, legalábbis részben, a káptalani iskolában oktatási célokra is használtak. A jegyzék, illetve a tanulmány szerzői is felhívják a figyelmet, számos a korban átlagosnak tekinthető szertartáskönyv mellett, több rendkívüli művészi és anyagi értéket képviselő, gazdagon illuminált kódexre. Ezek feltehetően – bár nyilván nem kizárólagosan – a 15. század és a 16. század elejének kiemelkedően fontos, tanul, művészet- és művelődéspártoló reneszánsz püspökeinek és főpapjainak adományai lehettek, vagyis az összeírás e téren is fontos adalék a Mohácsot megelőző korszak váradi humanizmusának és reneszánsz művelődésének megismerésében.

Szintén rendkívülinek kell tekintenünk az összeírás káptalani levéltárral összefüggő részeit. Ahogy a tanulmányból megismerhetjük 1557-ben ennek valószínűleg még érintetlen anyaga az ún. belső sekrestyében, vagyis a székesegyház feltehetően legbiztonságosabb és legjobban elzárható pontján került kialakításra. A jegyzék maga is, Zsigmond 1406-ban kiadott oklevelével lényegében megegyezően a Magyar Királyság okleveleit, valamint privilegialis okleveleket említ, vagyis a váradi egyház azon királyi kiállítású kiváltság, kiváltság megerősítő, adományozó okiratait, melyekre századokon át annak jövedelmei, különböző jellegű bevételei, vagyis teljes vagyoni helyzete, valamint feudális jogállása épült. A káptalani levéltárban őrzött oklevelek meghatározása alapján, legalább részben rekonstruálni tudjuk azokat az okiratokat, amelyeket nagy valószínűséggel 1557-ben még itt őriztek. Biztosak azonban mégsem lehetünk benne, mivel az 1406 körül a sekrestyében keletkezett tűz egy részüket megsemmisíthette.

Ezek egy részének kiadására a gyakori királyi zarándoklatok során került sor, annál is inkább mivel a káptalan kihasználva az uralkodói jelenlétet szinte minden esetben igyekezett ezeket újra megerősíttetni. Az egyik legrégebbi, az Imre király által 1203-ban kiadott, vámkiváltságokat rögzítő oklevele volt, az egyetlen, ami túlélte a tatárjárást, és amelyet 1322-es látogatása során I. Károly király is külön oklevélben megerősített. Szintén ilyenek voltak IV. László király többszöri Váradon tett látogatásai során kiadott oklevelek. Az első 1276-ban született, amely szerint „...*király ottani látogatása alkalmával a boldogságos szűz és Szent László király iránti tiszteletből...*” a váradi egyháznak adományozta a város melletti Szőlős község királyi kézben lévő nem egyházi részét. IV. László

ugyancsak váradi látogatása során 1277. május 23-án elismerte a váradi egyház Bihar vármegyei kereskedelmi vámkiváltságait, majd az 1278 májusában több faluval együtt a váradi egyháznak adta Hévjó községet. Ezek külön oklevélben való megerősítésére, az előtte felmutatott korábbi – tehát nyilván a káptalan levéltárában őrzött – királyi oklevelek alapján 1322-ben, illetve 1327-ben I. Károly is sort kerített. Ezt az adománylevelet a váradi egyház később még egyszer, 1327-ben megerősíttette I. Károllyal. Ez utóbbi megerősítés alkalmából a király további kiváltságokat is adott, kiemelve a püspökség népeit minden világi bírásokodás alól. Ezeket az ismét csak a „régirályoktól való”, vagyis a káptalani levéltár okiratainak felmutatásával igazolt kiváltságokat – ahogy I. Károly 1327-ben kiadott oklevele fogalmazott – utóbb fiával, I. (Nagy) Lajos királlyal (1355. március 20.), majd Mátyással (1480. február 20.) és II. Ulászló királlyal (1492. november 24.) is átíratatta a váradi egyház.

A káptalani levéltár által őrzött királyi oklevelek összetételére nézve az egyik legfontosabb forrásunk I. Nagy Lajos király 1342-ben Váradon tett zarándoklatakor született. Az utazást egy 1342 decemberében Visegrádon kiadott oklevél őrizte meg számunkra, amely szerint a Váradra érkező I. Lajos király előtt „...*(Báthori) András váradi püspök és ezen egyház káptalanja őt, mint természetes urukat alázatosan fogadták és bemutatták elődei, Magyarország királyai, László, István, Béla és Imre király privilegiumait és apja Károly király ezeket megerősítő privilegiumait...*” Az oklevél tehát tétélesen felsorolja a korábbi századokban kapott javakat, illetve lényegében azokat az okleveleket melyek felmutatásával ezeket alátámasztották. A 15. század során többszöri váradi utazása alkalmával Zsigmond királynak jelentős szerepe lehetett az 1406 körül a sekrestyében keletkezett tűzben elpusztult privilegialis oklevelek pótlásában, illetve e téren utódai is fontos okleveleket adtak ki. Ugyanakkor az itt felsoroltakon kívül további tétélesen beazonosítható királyi oklevelet őrizhettek 1557-ben a levéltárban, hiszen az uralkodók váradi utazásaik, zarándoklatai alkalmával számos további település, például Debrecen, Szatmárnémeti, Kolozsvár stb., illetve család javaival, birtokaival, kiváltságaival foglalkoztak.

Az összeírás számos további kiemelkedően fontos kultúrtörténeti érdekességet és történetileg is fontos információt tartalmaz. A szönyegeg (mintegy 40 darab), kárpitok (mintegy 10 darab), valamint függönyök, oltárterítők stb., illetve ezek anyaga, színe, mérete, a székesegyházon belüli

elhelyezése, helyenként a használat és a tárolás módjának bejegyzése egyedülálló módon mutat rá a székesegyház lényegében teljesen ismeretlen belső berendezéseire, használati tárgyaira, illetve a főtemplom ünnepekkor kialakított dekorációjára. Ezekről elsőként Bunyitay Vince írt, de leginkább párhuzamok alapján és feltételezve ezek meglétét. Ugyancsak ide sorolhatjuk a gyertyatartókat – köztük azt a két hosszúnyelű gyertyatartót, melyeket a nagyobb egyházi ünnepeken megtartott körmenetek során használhattak – valamint a szenteltvíz tartókat, kereszteteket, füstölőket stb., amelyek még mindig jelentős mennyiségben és változatos formavilágban voltak fellelhetőek.

Végül érdemes megemlíteni azokat a jelentéktelennek tűnő, de mégis sokat mondó bejegyzéseket, melyek egy-egy tárgy kapcsán azok püspöki adományozását rögzítik. Ilyen volt Perényi Ferenc adománya, de e téren a kor eseményeit is figyelembe Fráter György püspök személyének a megemlézése a legérdekesebb, aki egy miseruhát csináltatott és adományozott a székesegyháznak. Tette azt mutatja, hogy megannyi politikai, diplomáciai és hadi feladat mellett valóban ő volt az utolsó olyan váradi főpap, aki törekedett a hitélet támogatására, és akinek a személyében a közép-korban gyakran megjelenő egyházpártoló, a hívek lelki életéről és az egyházi intézményekről anyagiilag is gondoskodó magas rangú klerikus magatartása jelenik meg.

Fogalomtár

Ampolna: kis méretű palack vagy kancsó üvegből, agyagból vagy nemesfémből, eredetileg a szent olajok tárolására, a mise során használatos

Antiphonale: énekeket tartalmazó liturgikus könyv, összefoglalása azoknak a szentírási szövegeknek, amelyeket mint antifonákat (több kóruscsoport egymásnak felelgető éneklésmódja) énekelnek

Aspersorium: hordozható szenteltvíztartó

Dalmatika: a 12. századtól a diakónusok, vagyis a szerpapok hivatalos ruhája, napjainkban ünnepi szentmiséken, litániákon, körmeneteken használatos

Cappa: egész embert takaró, ujjatlan, gyakran csuklyával ellátott, pelerinszerű köpeny

Casula: miseruha

Cingulus: a papi ruházat egyik része, amely a római katonák kardot és tört tartó derékövének a mintájára maradt fenn

Graduale: miseénekeket tartalmazó liturgikus könyv

Az 1557-ben összeállított lajstromok lezárását követően, a hatalmas ingó és ingatlan vagyon, illetve ennek részeként a székesegyház kincstára az összeírást követően nagyrészt nem magánkézbe, hanem az erdélyi fejedelmi kincstár tulajdonába került, a püspökség és káptalan birtokai pedig a várkapitányság tulajdona lett. A székesegyház összeírt kincseit újrahasznosították, a Szent László hermát, viszont Gyulafehérvárra szállították, aminek pontos időpontja nem ismert, de feltehetően nem sokkal az összeírást követően sor kerülhetett rá, mivel az őrizetlenül hagyott és kiürített székesegyházban nem maradhatott. Ez utóbbi helyzetet jól mutatja a templom 1565 évi állapota, vagyis amikor akadály nélkül sor kerülhetett Szent László sírjának feltörésére. A gyulafehérvári káptalan 1600 májusában készült jegyzéke említi a Váradról ide szállított hermát. Azt követően, hogy 1601. január 21-én Náprágyi Demetert az átmenetileg visszaállított erdélyi püspökség fejét a gyulafehérvári országgyűlés száműzte, az ereklyét valamint az egykori váradi székeskáptalani könyvtár maradványát a távozó főpap magával vitte a királyi országrészbe. Az 1570-es évekre a szekularizációval, valamint Szent László sírjának elpusztulásával teljessé vált a katolikus egyház és hitélet megszűnése, intézményi rendszerének felszámolása, valamint ezzel párhuzamosan a református kiépülése.

KORMÁNYOS LÁSZLÓ

Infula: püspöksüveg kettős szalaggal

Klenódium: nagy értékű, kincsszerű egyházi tárgyak, textíliák, ereklyék

Manipulus: liturgikus ruhadarab, melyet klerikusok a bal karjukon viseltek, ha dalmatikát vagy miseruhát öltöttek. A II. Vatikáni zsinat (1962-65) után nem használatos.

Mitra: díszes főpapi süveg, egyben méltóságjel, melyet csak a liturgiában viselnek be- és kivonuláskor, olvasmányok alatt, áldás osztásakor

Monstrancia: Szentségmutató vagy Úrmutató. Liturgikus edény, melyben csiszolt kristályon vagy üvegen keresztül látható a Szentostya.

Navicula: tömjéntartó liturgikus edény

Paténa: kerek, közepén bemélyedő kis tányér, amelyre mise alatt az ostyát helyezik.

Paramentum: liturgikus felszerelési tárgyak

Stóla: mintegy 2,5 m hosszú, szalag formájú liturgikus ruha, a papi hatalom jele

Mikó Árpád – Molnár Antal

A váradi középkori székesegyház kincstárának inventárium (1557)

Igazi kincsre bukkant Bakács Bernadette, a Magyar Országos Levéltárban őrzött erdélyi kormányhatósági levéltárak referense: a gyulafehérvári káptalan egyik későbbi protocollumában megtalálta a váradi székesegyház kincstárának 1557-ben, a székesegyház sekrestyéjében, vagyis az eredeti helyszínen készített, ma ismert legkorábbi összeírását. [1] A váradi kincstárról mindedig csak későbbi leltárakat ismertünk, vagyis abból az időből valókat, amikor a kincseket – pontosabban azok egy részét már Ecsed várában őrizték, illetve amikor onnan átszállították őket Kassára.[2]

Országgyűlési határozat szólt 1557-ben a kincsek hasznosításáról, [3] tehát lehetett sejteni, hogy készült egy ilyen összeírás, de a hallatlanul fontos forrás idáig nem volt a kezünkben. Arra gondolhatnánk, hogy most végre képet alkothattunk magunknak arról, hogy a váradi székesegyházban milyen felszerelést használhattak a késő középkorban. A kép azonban csak nagyjából lehet hiteles, hiszen ekkorra már a magyarországi székesegyházak ötvöstárgyai erősen megfogyatkoztak, többször is sújtotta őket ugyanis a beszolgáltatási kötelezettség. Váradon sem ez lehetett az eredeti állapot. Arányait tekintve a textilanyag biztosan felülreprezentált, de azt jól mutatja, hogy a váradi székesegyház felszerelése éppoly gazdag volt, mint bármely másik magyarországi székesegyházé, amelynek legalább inventáriumai fennmaradtak (pl. Esztergom, Veszprém, Gyulafehérvár vagy Zágráb). Bár Váradon az ötvösművek száma ekkor már megcsappant, így is maradtak értékes darabok. Ott volt közöttük a Szent László-herma is, még eredeti helyén. Az egyetlen mű, ami ebből a fantasztikus kincsegyütésből ma is biztosan azonosítható.

A leltár felvételére 1557. július 17-én került sor, amikor Varkoch Tamás várkapitány és prefektus hivatalba lépett. A székesegyház kincseinek számbavétele egy több évtizedes folyamat utolsó állomásai közé tartozott. A váradi egyházmegye székvárosának egyházi intézményei – akárcsak a többi kelet- és dél-magyarországi püs-

pöki rezidencia – a mohácsi vést követő időszakban folyamatos pusztulásnak voltak kitéve. A mohácsi csatában elesett Perényi Ferenc váradi püspök utódai (Czibak Imre, Macedóniai László és Fráter György) működését sokkal inkább a hadi és politikai tevékenység jellemezte, mint az egyházkormányzati és lelkipásztori munka. Az egyházmegye utolsó rezideáló püspökének, Zabardy Mátyásnak (1553–1556) a nevéhez szintén egyetlen egyházi intézkedés sem köthető. Halála után I. Ferdinánd Forgách Ferencet nevezte ki Várad főpásztorává, de ő már nem tudta székhelyét birtokba venni, mert azt 1556 októberétől Izabella részére Varkoch Tamás fogta ostrom alá. A vár védői kilenc hónapos ostrom után, 1557. június 13-án átadták a várat; Izabella Varkochot nevezte

Történelem 17

MIKÓ ÁRPÁD (1959) művészettörténész, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet igazgatója, a *Művészettörténeti Értesítő* főszerkesztője.

MOLNÁR ANTAL (1969) történész, egyháztörténész. a Történettudományi Intézet igazgatója. A Vatikánban működő Történettudományok Pápai Bizottság (Pontificio Comitato di Scienze Storiche) tagja.

ki a vár kapitányává. A kortárs történetíró és a szomszédos Eger püspöke, Verancsics Antal Varkoch rövid váradi működéséhez kötötte a város katolikus egyházi intézményeinek elpusztítását. Ebbe a folyamatba illeszkedett a székeskáptalan feloszlata is. A testület nem hódolt meg Izabellának, a kanonokok még azon a nyáron elhagyták a várost, és a Ferdinánd jogára alatti országrészbe távoztak, az esztergomi, egri vagy pozsonyi káptalanok tagjai lettek. Kincseik egy részét ugyan már 1556-ban Ecsedre menekítették, de (miként az itt közzétett leltár is bizonyítja) igen komoly értékek maradtak a székesegyház sekrestyéiben. Ezek összeírásáról és gondos őrzé-

A középkori váradi
székesegyház
(rekonstrukció)

séről az 1557. júniusi tordai országgyűlés is intézkedett. A kanonokok eltávozása előtt, a káptalan, az Ecsedre átadott kincseket őrző Báthory András, illetve Varkoch képviselőinek jelenlétében készítették az itt közzétett inventáriumot, amely tehát nem más, mint a káptalan Váradon maradt kincseinek átadási leltára.[4]

Az összeíráskor jelen voltak: Újlaki Máté (Matheus Wylaki) örkanonok és Bölcsi (Bewlchy) Mihály kanonok, valamint Pesti Imre (Emericus Pestii) és Fehérvári Tamás deák (Thomas literatus Albensis), somlyói Báthory András familiárisai, továbbá Pogándi János Johannes Pogandy), Posgay János (Johannes Posgay) és Lanthos János deák (Johannes literátus Lanthos), Varkoch Tamás familiárisai. A két kanonok a káptalant – közvetlenül az örkanonok volt felelős a kincstárért – képviselte. Többször is utaltak arra az inventálás során, hogy a tárgy Báthory András összeírásában (registrum) szerepel. Ezt a korábbi inventáriumot ma még sajnos nem ismerjük.

A hosszú lista a következőképpen oszlik meg: legelől állnak a textilneműk. A liturgikus öltözetek kerültek az összeírás élére, vegyítve az oltáröltözetekkel, a végére pedig a „maradék” jutott: „kallódó” stólak és manipulusok, egy hatalmas szőnyeg, öt kárpit és egy zászló. Ezek után kerültek sorra az ötvösművek és a könyvek. Az összeírók az épületen belül topográfiai sorrendben haladtak. Először a külső sekrestyében lévő „alsó szekrény”-ben őrzött textileket sorolták fel. Összesen négy pár dalmaticát (IM), harminckilenc casulát, többnyire a tartozékaikkal, és három cappát tároltak itt, valamint nyolc oltáröltözetet (vestis altaris) és kilenc oltárterítőt (sudariolum). Az egyik miseruhát – a leltár szerint – Fráter György csináltatta.

A „felső szekrény”-ben nyolc casulát (tartozékaikkal), huszonhárom cappát, és hét pár cappa puerilist, öt dalmaticát – amelyből négy püspöki dalmatica volt –, három insulát, három pár pontifikális harisnyát és öt pár pontifikális cipőt őriztek. Itt, a „felső szekrény”-ben voltak tehát

a főpapi öltözetek. A többi holmit nem a szekrényekben tartották, hanem ugyanabban a sekrestyében, de más helyeken. Sajnos nem részletezték, mit hol, pedig nagyon nagy mennyiségről volt szó. Kilencvennégy casula a tartozékaikkal, huszonhét pár (azaz összesen ötvennégy) dalmatica, harmincegy cappa (ebből egy pár cappa puerilis), huszonnégy oltáröltözet (vestis altaris) egy „vestis militaris» – azaz hadiöltözet –, egy nagy vörös szőnyeg, amit ünnepi alkalmakkor terítettek a főoltár elé, egy vörös bársonyfűggöny (velum), három flandriai kárpit, és még két másik kárpit (az egyik vörös bársonyból).

Ezen a ponton, minden megjegyzés nélkül, áttértek az ötvöstárgyak felsorolására. Kilenc pár ampoba, hat gyertyatartó, egy pásztorbot, négy „baculus choralis”, két „baculus candelabris” (hordozható, hosszúnyelű gyertyatartó?), kézmosótál kancsóval, egy szenteltvíztartó edény aspensoriummal, egy ezüsfüstölő a hozzá tartozó naviculával és kanállal, egy ezüstfedeles Evangéliumos könyv, négy pacificate, két kereszt, huszonöt kehely (az egyiknek hiányzott a paténája). A sekrestye felső részén (padlásán?) háromszázharmincegy kisebb és nagyobb könyvet, magában a sekrestyében pedig százharminchármat találtak. Ebben a sekrestyében huszonhat kisebb-nagyobb szőnyeget, valamint „in stallo ecclesiae” és a főoltár előtt további kilencet regisztráltak.

Összeírnivaló ez után még a Szent László-kápolnában akadt. Annak külön kincstára, felszerelése volt, de úgy látszik, mást is őriztek itt. Első helyen a Szent László-hermát vették fel, azután két kéz alakú ereklyetartót (Szent Lászlóé és Szent István királyé), valamint Szent László gyűrűjét. Egy ezüst gyertya tartópár, egy ampolnápár, három csengő, két bársonykötésű misekönyv után következtek a textilek: három casula, öt cappa, húsz oltárterítő („sudarium ... ad vestitum altaris”), négy oltáröltözet és öt szőnyeg. Itt őrizték a Szent István-káptalanhoz tartozó liturgikus textiliákat és a káptalan levéltárát. Ezután következtek a nagyméretű szerkönyvek: egy négykötetes, ragyogóan illuminált graduale- és egy hasonlóképpen díszített, kisebb antiphonale-sorozat, továbbá két nagy graduale és két kisebb antiphonale. „In choro”, vagyis a székesegyház szentélyében volt még további tizenkilenc könyv. Ugyanitt állt a püspöki trónus, ezüsttel díszítve. Ezután a belső sekrestye került sorra. A helyzet – a lista sietőssége miatt – innét kezdve kicsit bonyolultabbá válik. Itt őrizték egy ládában a kalocsai egyház ezüstneműit. Nem világos, hogy az ez után a mondat után következő felsorolás ennek a ládá-

nak a tartalmát részletezi-e, vagy a belső sekrestyében lévő egyéb váradi holmikat. Talán mégis inkább a kalocsai kincstárból származtak a következő darabok: három aranyozott ezüstmonstrancia, nyolc aranyozott ezüstkehely (kilenc paténával), három ezüstkereszt (az egyik törött), egy ezüsfüstölő naviculával és kanállal, egy négyszögletes, drágakövekkel díszített tábla, egy ezüst ereklyetartó és egy ezüstplenárium. Szerepelt itt még egy kicsiny méretű, kövekkel kirakott kereszt és a káptalan két pecsétje. Ezután egy arannyal átszőtt cingulus és más apróságok sorakoztak, amelyek „Báthory András korábbi összeírásában szerepeltek”. Tizenöt monstrancia – így szól, lakonikusan, a következő tétel.

Egy nagy, vasalt láda következett. Nem egyértelmű, hogy az utána sorakozó többnyire kisméretű, törékeny tárgyak, maradványok, töredékek ebben a ládában voltak-e. Ezüsfüstölő, nyolc aranyozott ezüstkehely, paténástul, három ezüstkehely, egy kis ezüstkéz, két, ezüsttel kombinált (complicata) kristálymonstrancia, egy drágakövekkel ékesített mitra. Egy kicsi dobozban kristálykövek és üvegek voltak, talán lehullott maradványok, talán egy nagyobb nemesfém-begyűjtő akció emlékei, mint az esztergomi kincstár 1549-ben, Pozsonyban felvett inventáriumában szereplő ereklye-gyűjtemény (zsákocskányi, üveg-kristálytokokba foglalt, vagy papírba csomagolt csontokkal). Ugyanitt tárolták a püspöki trónus tartozékait. Egy másik kicsiny dobozban a gyöngyhímzéses kazulákról lehullott virágokat gyűjtötték

A váradi székeskáptalan 1291 és 1557 között használt nagypecsétje

össze, s megőriztek egy gyönggyel hímzett casula-keresztet is. Szerepel itt még egy kis ezüstapoba, két kicsiny ezüstkereszt, egy dobozban a kazulákról lehullott kövek és gyöngyök, papírba csomagolva hat kicsiny zafir, valamint egy alabástromtál. Szemmel láthatóan itt, az összeírás végén szerepeltek a kicsiny méretű és a törött tárgyak, lehullott, vagy feleslegessé vált paramentum-tartozékok.

Ugyanitt, vagyis a belső sekrestyében állt egy nagy szekrény, benne a Magyar Királyság („Regni Hungariáé”) okleveleivel és privilégiumaival, vagyis ez lehetett a káptalani levéltár, ekkor még a helyén, talán érintetlenül. Váratlanul ismét textilek következnek, oltáröltözetek és tizenkilenc casula, tartozékaikkal. Ezután a Szent Kereszt-egyházat illető paramentumok sorakoztak, ismét hivatkozva Báthory András regesztrumára: öt cappa és két pár dalmatica. Végül Szent László királynak nagy, kétélű bárdja következett, és a monstrancia, amely ekkor is a templomban volt, benne az Úr testével. A jegyzék vége sajnos nagyon töredékes: keresztokról és könyvekről szólnak az utolsó olvasható tételek.

Amint látható, Váradon ekkor már nemcsak a székesegyház paramentumait és ötvöstárgyait őrizték, hanem más egyházakét is. A török veszély elől a dél-magyarországi kolostorok, székes- és társaskáptalanok személyzete, kincseikkel, könyveikkel és okleveleikkel együtt folyamatosan menekültek észak felé. Ennek a végpontjaiban Pozsonyig, Nagyszombatig, Nyitraig vagy Győrig tartó személyi és tárgyi migrációnak a részleteiről egyelőre igen keveset tudunk, a közbülső állomásairól pedig éppen hogy semmit – lévén hogy ezek az ideiglenes menedékek, mint például a váradi kincstár, szintén elpusztultak. Emiatt is igen izgalmas az 1557. évi leltár, ugyanis több alföldi egyházi testület Váradra vitt felszereléseiről is megemlékezik. A csanádi egyházmegyei Egres ciszterci monostorának egyházától a „felső szekrény”-ben két, arannyal átszótt cappa volt, az egyebek között négy pár dalmatica, négy casula, két oltáröltözet, ötvösmű egy sem. A nehezen azonosítható Szentkereszttről öt cappa és két pár dalmatica volt itt; ezeket már Báthory András is inventálta. Pankotáról, a főesperesi egyházból egy aranyvirágokkal ékes zöld bársonycappa. A belső sekrestyében volt még egy láda a Szent Istvánkáptalan paramentumaival és okleveleivel. Ez az intézmény különösen is fontos Várad 16. századi egyháztörténetében, hiszen a székeskáptalan 1557-ben történt feloszlata után a Szent István társaskáptalan maradt a püspöki székhely egyet-

len világi papi testülete, amely 1566-ban történt kiutasításáig vezette a hiteles helyet és végezte a katolikus istentiszteletet a városban.[5]

A legkülönösebb együttes a kalocsai klenódi-umoké. Eddig nem tudtunk arról, hogy a kalocsai székesegyház kincseit Váradra menekítették volna. A kalocsai főegyházmegye déli végei a 16. század elejétől kezdve igen komoly pusztítást szenvedtek a beözönlő török csapatoktól és Csemi Jován szerb felkelőtől. Az érseki székváros különösen az 1529. évi török hadjárat során szenvedett sokat, ekkor nemcsak a várban összegyűlt nemesek és a helybeliek, de még a város védelmét szervező kanonokok is elmenekültek. Kalocsa ekkor még nem került tartósan török uralom alá, de feltehetőleg ezeknek a tapasztalatoknak a hatására mentették el kincseiket a sokkal biztosabbnak tűnő Váradra. A kalocsai tárgyak a város 1541 utáni végleges török meghódításakor már bizonyosan Váradon voltak. [6]

A székesegyházból tetemes mennyiségű textil és ötvöstárgy volt még azonosítható 1557-ben Váradon. A „felső szekrény”-ben egy arany virágokkal ékesített vörös damaszt cappa, és egy másik, arany szálakkal átszótt cappa ugyanott. Rajtuk kívül még hét cappa, öt pár dalmatica, tizenhat casula, négy oltáröltözet, egy vestis militaris, két kárpit, és a belső sekrestyében egy ládában ezüstneműk.

Az egyik legérdekesebb miseruha is Kalocsáról származott: az aransárga damasztcasula hátán széles kereszt volt, rajta Krisztus passiójának képei. Nem tudni, minek alapján tartották a textilek egy részét szekrényekben, s hogy hol a többi. Gyöngyhímzéses paramentumok itt is, ott is voltak. Az „alsó szekrény”-ben volt például egy fehér damasztcasula, kiemelkedő (elevatis) arany virágokkal, a keresztrefeszített Krisztus gyöngyökkel hímzett, aranyozott alakjával. Volt egy ugyanígy, vagyis gyöngyhímzéses Crucifixussal díszített aransárga bársonycasula is ugyanitt, s egyszerűbbek is: például egy aranyvirágokkal ékes vörös bársonyból szabott, gyöngyös keresttel, és több hasonló. Az egresieknek is volt kettő ebből a típusból: az egyik virágos fehér bársonyból készült, a keresztjét pedig teljesen elborították a gyöngyök; a másik vörös bársonyból volt, sok gyöngy a keresztjén.

A legtöbb paramentum alapja selyemszövet volt; különféle fajtáit ismeri az inventárium. A leggyakoribb anyag a „purpura”, amelynek sokszor csak a színét adták meg - pl. „nigra” -, sokszor

azonban a díszítését is, így például „ex purpura celestini coloris cum floribus aureis”, „ex purpura viridea cum floribus aurifilatis”, vagy „ex purpura rubea aurifilata floribus sublevatis”, amely esetekben brokátból lehet szó. A „sublevatis floribus” talán olyan bársonybrokátot jelöl, amelynek díszítése több rétegű volt. Egészen különleges mintájú lehetett a „pénczformájú virágokkal” díszített „purpura” („ex purpura rubea ad formum nummorum floribus” conspersa. Talán tagolatlan körvonalú, kerek virágokat takar e többször visszatérő fordulattal.

Szintén igen gyakori anyag a „damascus”. Ennek is van egyszerű - legalábbis arannyal átszőtt minta nélküli - változata, de legtöbbször ugyanolyan módon díszítették, mint a „purpurá”-t: „ex albo damasco cum floribus inauratis elevatis”, „ex damasco rubeo cum floribus aureis ornato”, „ex damasco cum floribus inauratis ornato” stb.

A harmadik gyakori - bár az előzőknél jóval ritkább - textil az „atlasz”, amely, úgy tűnik fel, szinte soha nem volt mintás, de azért akadt a szokott módon díszített változata is: „ex atlasio cerulato cum floribus aureis ornata”, vagy, lakonikusabban fogalmazva: „ex atlasio aurifilato”.

A többi anyag még ritkább. Fehér, aranyos mintájú kamukából öt darabot sorol fel az inventárium: két pár dalmaticát és egy casulát. Tafotából mindössze három paramentum készült, két casula („Casula simplex rubea ex thaffotha razziana”, „Casula una ex thaphotha flavea”) és egy dalmatica („ex dupla taffotha albi coloris”). Tábitból négy, három casula (két fehér és egy „ex thabyti brunatici coloris”), valamint egy pontifikális cipő („Unum par sanctaliorum ex thabytis brunatici coloris”). Selyemből (sericum) csupán oltárterítő („sudariola magna ad vestitum altaris ex serico septem”). Vászomból („ex tela”) varrott paramentumok is akadtak: egy fekete casula, egy pár fekete „cappa puerilis” és egy ugyancsak fekete oltáröltözet. Itt a gyászt nyilván a puritán anyag is hangsúlyozta. Volt egy dísztelen, fehér vászonmitra is.

Az inventárium a casulák és a mitrák esetében a díszítés módját is gyakran megadja. A gyöngyhímzés, az applikált drágakövek, vagy az aranyos hímzés jelentősen növelte a darab értékét. A casulakereszteket leggyakrabban aranyszálakkal készült hímzés borította, az aranyos hímzéshez sokszor társult a gyöngyhímzés is („cruce aurifilata et gemmata”, „imagine crucifixi inaurata et gemmata”, „cum cruce imaginis crucifixi aurea

et gemmata”). A püspöksüvegeket gyakran teljesen elborították a gyöngyök és a drágakövek. Az egyik, Váradon őrzött (vörös atlaszalapú) mitra mindkét szarvát gyöngyhímzés és összesen tizennyolc drágakő díszítette, egy másikon, amelyet kék atlaszból szabtak, a gyöngyökön kívül huszonöt drágakő volt.

Kétszer fordult elő, hogy a latin nyelvű inventárium magyarul nevezte meg a hímzés módját. Egy zöld damasztcasula volt „cum cruce vulgo syk ornata”, és egy fekete bársonycasula volt díszítve „cum cruce crucifixi vulgo syk vocatur”. Ez valamilyen speciális, nagyon lapos megoldásra vonatkozhatott, és talán nem jelentette azt, hogy az összes többi casulakereszt viszont domború hímzésű lett volna.

Az ötvösművek száma, mint már említettük, feltűnően alacsony, kivált a textilekhez képest, így például egy darab aranyozott ezüst „baculus pastoralis” szerepel csupán. Nagy a kísértés, hogy ezt Perényi Ferenc váradi püspök ma is meglévő, a nyitrai székesegyház kincstárában őrzött, címeres pásztorbotjával azonosítsuk. A szép reneszánsz pásztorbotot Perényi aligha használhatta másutt, mint Váradon - mégsem lehet kétséget kizáróan állítani, hogy a két darab azonos volna.[7] Az inventárium általában nem tér ki arra, hogy kinek a tulajdonából származtak az egyes paramentumok. Az egyik arannyal átszőtt vörös brokátcasulánál azonban kivételt tesz, s itt éppen Perényi Ferencet nevezi meg.

Amponiából viszont több is volt. Hét pár kisebb és nagyobb ezüstműből, egy pár ugyancsak ezüstműből, de teljesen bearanyozva, két ezüst pedig a Szent László-kápolna tartozéka volt. Itt megint meg kell említenünk, hogy a hagyomány - még hozzá igen régi hagyomány - Váradról származtatja a Jankovich-gyűjtemény két pazar szépségű misekannáját (Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum).[8] Fennmaradhatott-e egy ilyen hagyomány a 19. század elejéig hitelesen, eléggé kétséges, és jól tudjuk, hogy Jankovich Miklós gyűjteményének provenienciadatait nagyon sokszor csupán a tradíció szentesíti. Az biztos, hogy e most előkerült leltár sem teszi lehetővé, hogy a két „nagyváradi misekanna”-t biztosan Váradról származtassuk.

Kehelyből is több akadt. A külső sekrestyében huszonkét aranyozott ezüst- és két aranyozott rézkehely volt. Egy huszonharmadikról az őrkanonok azt állította, hogy az személyes tulajdona. A Szent László-kápolnában (?) nyolc ara-

nyozott ezüstkelyhet vettek fel, kilenc paténával, azután másutt megint nyolcat (de csak egyetlen paténával) és három töröttet. Gyertyatartó, reprezentatív, csak négy akadt: ezüstből készültek, kristálynodulusokkal díszítve. A Szent László-kápolnában csak két ezüstgyertyatartót inventáltak.

Kiemelkedően fontos tétel – és voltaképp ezzel is illett volna kezdenünk – Szent László király fejereklyetartója. Ez is még a helyén volt, saját kápolnájában. Még megvolt eredeti, gyöngyös koronája. A szent nyakában arany láncocskán egy pax függött, benne ereklyével. Mind a lánc, mind a rajta függő klenódium elveszett. Az eredeti korona nemkülönben.

Ugyancsak a Szent László-kápolnában őriztek két kézereklye-tartót is: Szent László királyét és Szent István királyét. Előbbin négy gyűrű volt (két zafírral és egy smaragddal), utóbbi hüvelykujján egyetlen, zafirköves gyűrű pompázott. Sajnos nem lehet tudni, hogy ezek az ereklyék, illetve ereklyetartók hova kerültek később. Teljesen nyitott kérdést vet fel a Szent István-kézereklye várad-i őrzése. Köztudott, hogy a Szent Jobb a 15. században Székesfehérvárott volt, és – immár szinte bizonyosan – a város török kézre kerülése után a raguzai kereskedők közvetítésével került az Adriaparti kereskedőváros domonkos kolostorába. [9] Ennek viszont ellentmondani látszik az inventárium adata, amely talán egy helyi hagyományt rögzített – biztosabban mai ismereteink mellett nem tudunk róla mondani.

Ugyanitt őrizték Szent László gyűrűjét is, benne egy hosszúkás smaragddal, ami még utóbb is felbukkant. Bunyitay még csak feltételezte, hogy Szent László bárdját is a székesegyházban őrizték.[10] Az inventáriumból kiderül, hogy a szent bárdja még 1557-ben is megvolt. Érdekes egyébként, hogy a leltár több ereklyét nem említ. Igaz, ezek voltak a székesegyház legfontosabb relikviái. Jellemző, hogy a könyvekkel a leltár mennyire szűkszavúan bánt: csupán a nagy anyagi értéket képviselő hatalmas karkönyveket emelték ki, a többit összesítve, mintegy darabra, őrzési hely szerint, vették fel. A négy nagyméretű Gradualét feltűnően szép, gazdag illuminálás borította, nemkülönben a kisebb méretű Antifonálakat. Nagyon házard vállalkozás volna találgatni, vajon melyik várad-i püspök csináltatta ezeket a pompázatos kóruskönyveket. Vitézről feltételezhetjük, Filipecz Jánosról tudjuk is (Ran-

sanustól), hogy készíttetett ilyen szerkönyveket a várad-i egyház számára. De ugyanezt feltételezhetjük még néhány bibliofil, a „könyves reprezentáció” iránt különösen fogékony főpapról, például Perényi Ferencről is. Hadd utaljunk itt csupán arra, hogy a szakirodalomban általában két nagy méretű szerkönyvvel, illetve csonka szerkönyv-sorozattal kapcsolatban szokott felmerülni, hogy a várad-i székesegyházban használták őket eredetileg. Az egyik az ún. Kassai Graduale két erősen töredékes kötete (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Clmae 172a-b),[11] a másik az ún. Zalka-Antifonale két, együvé kötött hatalmas fragmentuma (Győr, Székesegyházi Könyvtár).[12]

Hátravan még egy kérdés: hogyan és hová szóródott szét a várad-i székesegyház kincstára 1557 után. Bunyitay Vince és Balogh Jolán összefoglalásai szerint a textilek és a karkönyvek Ecsed várába, majd 1615 után Kassára kerültek. Az általuk is közzétett adatok szerint azonban a történet ennél bonyolultabbnak látszik, és egyelőre nagyon sok a tisztázatlan pont. A 16. század későbbi évtizedeiben Ecseden, Kassán, Gyulafehérvárott és magában Váradon is felbukkannak a várad-i kincstár töredékei.[13] Ezek a szórványosan előkerülő adatok – közöttük egy Mátyás király címerével díszített, gyöngyhímzéses várad-i casuláról szóló híradással[14] – csak újabb levéltári források segítségével válnak egyszer értelmezhetőkké.

Ma még nem tudjuk azt sem, hogy hova került a Szent László-herma 1557 után. 1600-ban biztosan Gyulafehérvárott volt: május 18-án kelt egy inventárium, amely a gyulafehérvári, illetve az ott letett egyházi felszereléseket írta össze, s ennek élén áll a herma, négy levéllel díszített ezüst koronájával együtt.[15] A klenódiumok egy részét (a javát) a háborús veszély miatt vette át a püspök, aki ekkor Náprágyi Demeter volt. Az ő révén jutott a királyi Magyarországra a Szent László-herma. Fennmaradt egy Prágában, 1600. december 20-án kelt levél, amelyet Náprágyi Szentiványi János lip-tói alispánnak írt, az ő ládájában keresve a „Szent László koronájá”-t.[16] Úgy látszik, hiába: a püspök Prágában csináltatott új koronát a hermára, azt, amelyik ma is ékesíti.

(A Művészettörténeti Értesítő 2003./3-4. száma alapján a szerzők engedélyével. A jegyzék eredeti szövegét az ujvarad.ro oldalon közöljük a tanulmány mellékleteként.)

Jegyzetek

- ¹ Ehelyütt is szeretnénk köszönetet mondani Bakács Bernadette-nek, aki a jegyzéket megtalálta, közzétételét ránk bízta, és kutatómunkánkat mindenben hathatósan segítette. Úgy tetszik, az 1557-es váradi leltárnak volt egy példánya a nagyváradi káptalan magánlevéltárában is. Karácsonyi János ugyanis - kevéssé ismert - Szent László-életrajzában [Karácsonyi János: Szent László király élete. (Szent István Könyvek, 36.) Budapest 1926, 111-112, 115-116] idézett néhány tételt belőle magyarul, de jól felismerhetően ugyanez a szöveg volt a kezében. Jelzetét is megadta: „Fase. XIII. nrs. 5.” (Az adatot Kerny Teréziának köszönjük.) A káptalani levéltár maradéka jelenleg a nagyváradi állami levéltárban van, de a rendezetlen anyagban ez az irat nem található. (Köszönjük Emődi Andrásnak, hogy számunkra Váradon többször is megpróbálta fellelni ezt az iratot.) Jakó Zsigmond, aki az 1940-es évek végén alaposan átvizsgálta a káptalani levéltárnak még régi rendjében lévő anyagát, ezzel az irattal nem találkozott. (Jakó Zsigmond professzor úrnak is köszönjük szíves segítségét.)
- ² Bunyitay Vince: A váradi püspökség története. I—III. Nagyvárad 1883 1884. III, 68-102. Balogh Jolán: Varadinum. Várad vára. I—II. Budapest 1982. 301-304.
- ³ Erdélyi Országgyűlési Emlékek. II. Budapest 1876, 80-81; Bunyitay i. m. (2. j.) I., 425.
- ⁴ A történeti háttérre I.: Bunyitay i. m. (2. j.) I., 411-228; Balogh i. m. (2. j.) II., 67-69.
- ⁵ Bunyitay i. m. (2. j.) I., 428-443 passim; Bunyitay i. m. (2. j.) II., 215-217.
- ⁶ Molnár Antal: A kalocsai érsekség a török korban. In: Kalocsa történetéből. Szerk. Koszta László. Kalocsa 2000, 115-116.
- ⁷ Balogh i. m. (2. j.) II., 302.
- ⁸ Legutóbb: Jankovich Miklós (1772-1846) gyűjteményei. Kiállítási katalógus. Szerk. Mikó Árpád. Budapest 2002. 124. sz. (Kiss Etele)
- ⁹ Molnár Antal: A Szent Jobb és Raguza. Turul LXXVI. 2003/1-2, 7-11. L. még: Szilárdfy Zoltán: Szent István király följajánlásának attribútumai. Művészettörténeti Értesítő XLVIII. 1999. 79. 1549-ben az esztergomi kincstárban is volt egy Szent István-karereklyetartó, amelyet 1553-ban szállítottak át Nagyszombatba. [Mikó Árpád: Várday Pál esztergomi érsek hagyatéki leltára (1549) és az esztergomi egyház kincseinek sorsa Mohács után. *Ars Hungarica* XI. 1993, 76 (29), 86 (30), 87 (59).]
- ¹⁰ Bunyitay i. m. (2. j.) III., 62. 11 Balogh i. m. (2. j.) II., 298-299. L. még Szendrei Janka: A magyar középkor hangjegyes forrásai. Budapest 1981, 62. A gyűjtőkötetet 19. századi, világosbarna félbőr kötés borítja. A lapok számozása 1-től folyamatosan fut. A váradi inventáriumot papírra írta egyetlen kéz, barna tintával. Az íráskép alapján egykorú tisztázat. A 367-től a 390. lapig a papírt a bordázat 24 mm széles, a gerinccel párhuzamos sávokra tagolja. A vízjel lépő medvét ábrázol, amely a 373, 375, 379, 385, 387. és 389. lapok közepén látható, a többin nem. A 391-194. lapok bordázata 30 mm széles sávokat választ el, vízjel csak a 393. lapon van, csücskös talpú pajzsban hármashalmon emelkedő, elforduló kecskebak. Az első sorozat lapmérete 318 x 2002 Szendrei Janka: Kottás töredékek a magyar középkorból. Kiállítási katalógus, Budapest 1985, 26-27.
- ¹¹ Balogh i. m. (2. j.) II., 298-299. L. még Szendrei Janka: A magyar középkor hangjegyes forrásai. Budapest 1981, 62.
- ¹² Szendrei Janka: Kottás töredékek a magyar középkorból. Kiállítási katalógus, Budapest 1985, 26-27.
- ¹³ Bunyitay i. m. (2. j.) III, 76-102. Bunyitay Vince-Málnási Ödön: A váradi püspökség története. IV. A váradi püspökök a száműzetés és az újjáalapítás korában. Debrecen 1935, 50; Balogh i. m. (2. j.) II., 301-304. A kincsek egy részének története valószínűleg összefügg a váradi könyvek történetével, amint erre Kovács András felhívta a figyelmünket. Ehhez I.: Jakó Zsigmond: Várad helye középkori könyvtártörténetünkben. Uő: írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bukarest 1977, 138-168, valamint: Jakó Klára: Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója. 1579-1604. (Erdélyi könyvesházak, 1.) (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/1.) Szeged 1991, 1, 15. 1587-ben nemcsak kilenc nagyméretű, illuminált szerkönyv volt még a váradi várban, hanem szőnyegek és réz(?) gyertyatartók is. Az 1557-ben külön nem részletezett könyvek leginkább nyomtatványok lehettek. L. még: Emődi András: A nagyváradi székeskáptalan könyvtára a XVIII. században. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 5.) Budapest-Szeged 2002.
- ¹⁴ Az 1588-as kassai becslési jegyzékeket említi, és a Mátyáscímeres casulára vonatkozó szövegrészt idézi Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. I—II. Budapest 1966, I., 388-389., valamint Balogh i. m. (2. j.) II., 97-98.
- ¹⁵ „...Caput Sancti Ladislai Regis hungarorum argenteum cum reliquiis, eiusdem Corona argentea cum floribus quatuor. ...” Balogh i. m. (2. j.) II., 130, 303. Balogh Jolán a szöveget Knauz Nándor közleménye alapján idézte. A listának egy régi másolata megvan a Magyar Kamara Archivumában is: E 150. Acta Ecclesiastica, fasc. 67., Nr. 2.
- ¹⁶ Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből. (1566-1623) Sajtó alá rendezte Jankovics József. Budapest-Szeged 1981, 119.

Filep Tamás Gusztáv

Két dzsidás

Rulikowski – regényben és a történelemben

Az 1848/49-es szabadságharc leverése céljából Magyarországra benyomult orosz hadsereg egyik tisztjének, Pjotr Vlagyimirovics Alabinnak följegyzéseiben olvasom: az a hír terjed, hogy Rulikowski – „Kázmér”, a „dzsidás kapitány” – „egyetlen éjszaka alatt” megöszült.¹ A kivégzése előtti éjszakán. Egy másodperc tört részéig elégtelt érzek – aztán szégyent. Végül megutálom magamat. Mi örülnivalóm lehet azon, hogy a magyar szabadságharc lengyel mártírja összetört az ítélet súlya alatt, hogy szenvedett, hogy megbénította a tizenkét órán belül bizonyosan bekövetkező halál tudata? Kapkodás, fejmunka; lassan föltárnak az elkülöníthető rétegek.

Magáról az igazi történelmi személyiségről szinte semmilyen hiteles ismeretem nincs a vezértékneven és halála dátumán kívül (keresztnevét is

tudat alatt pedig a szabadságharc hús-vér vértanújára, akinek torz mása volt csupán Bárdos László *A dzsidás kapitány* című ifjúsági epikájának címszereplője.

Nincs más út tehát: újraolvasás, kutatás. Úgy tűnik, a regényben mindenképpen, de ha jól olvasom az elmosódó fényképen, a nagyváradi sírmeleken – a róla elnevezett köztemető bejáratánál – is téves adatok olvashatók. Főképpen Rosonczy Ildikó és Kovács István kutatásaiból² tudjuk ugyanis, hogy Rulikowski soha nem lett százados – a cári seregből zászlósként „szökött át” (lásd lejjebb) a magyarokhoz, itt a lengyel légió tartaléklovasságába osztották be főhadnagyként –, és nem Kázmér volt a keresztneve, hanem Konrad – bár kényszerből ma a Konrad Kazimierz kettős nevet is használják, a budapesti Földművelésügyi, illetve legújabb nevén Agrárminisztérium falán lévő emléktáblára is ezt vészték (nehogy provokálják a hibás nevet őrző közvéleményt). S főképp nem igaz az, amit Bárdos említett regénye utószavának a mártír sírját leíró szövegrészébe iktat: „Rulikowski Kázmér nyugszik e hantok alatt, aki fiatal életét feláldozta a magyar szabadságért.”³

Az ulánustiszt kész volt harcolni, nyilvánvalóan akár meghalni is a magyar (és a lengyel, illetve az „egyetemes”) szabadságért. Harcolni azonban nem harcolt, a regény által is terjesztett tévhit szerint ott volt ugyan a fegyverletételt közvetlenül előidéző temesvári csatában, valójában a város környékén sem járt soha, átszökése után semmilyen fegyverhasználatot feltételező katonai akcióban nem vett részt (valószínűleg előtte sem, soha életében). Halála nem nevezhető áldozatnak. Önmagát csak valamely reálistan elérhető nemes, akár távlati cél

24 Történelem

FILEP TAMÁS GUSZTÁV (1961, Budapest) kisebbségkutató és művelődéstörténész, a (cseh)szlovákiai magyar irodalom-, sajtó-, valamint eszmetörténet kutatója. 2014-től az MTA TK Kisebbségkutató Intézetben dolgozik.

évtizedeken át rosszul tudtam, mindenkivel osztva ebben). Alabint olvasva nem a valóságban élt, végül császári kivégzőosztag elé állított tisztre asszociáltam, hanem egy regényalakra, aki – újabb csavarként – önmagában még csak nem is lehetett ellenszenves számomra gyermekkoromban. De még maga az alább tárgyalandó regény és írója sem volt az: csak a regényt szülő ideológia. Az ideológiával szembeni ellenszenv származhatott át pillanatnál rövidebb időre előbb a regényhősre,

¹ Pjotr Vlagyimirovics Alabin: *A magyar háború*. In *A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról*. A kötetet Rosonczy Ildikó válogatta, Katona Tamás szerkesztette. Fordította Gerencsér Zsigmond és Rosonczy Ildikó. A bevezetőt Rosonczy Ildikó írta. Európa Könyvkiadó, Budapest 1988 (Bibliotheca historica), 210. p.

² Rosonczy Ildikó: *Egy orosz ezredes, A. K. Baumgarten 1849-es naplója*. Hadtörténelmi Közlemények, 2012. 1. szám, [191]–237. p.; Kovács István: *Rulikowski, Konrad*. In uő: *Honvédek, hírszerzők, légionisták. A szabadságharc lengyel résztvevőinek életrajzi lexikona 1848–1849*. Magyar Napló, Budapest 2015, 587–588. p. Mindkettőben utalás a további forrásokra és szakirodalmomra.

³ Bárdos László: *A dzsidás kapitány. Történelmi regény*. (Negyedik kiadás), Móra Ferenc Könyvkiadó, Bp., 1983. [Delfin könyvek], 152–153.

érdekében áldozhatja föl az ember. Rulikowski végzete értelmetlen, vak végzet. Nem volt tétje, hacsak nem vesszük számításba azt a lélektani tényezőt, amit Rosonczy Ildikó említ róla annak lehetséges okaként – s amire visszatérek még röviden –, hogy társai és Wysocki tábornok figyelmeztetése, óvása ellenére visszafordult Orsováról, a határról, nem ment emigrációba a lengyel légió tagjaival. Visszafordult, hogy megkeresse ezredét azzal: a magyarok fogságban tartották.

Görgei Artúr (vezetéknevét úgy írrom, ahogy 2018-as, Hermann Róbert által sajtó alá rendezett válogatott írásainak címlapján szerepel) megemlíti emlékiratában: a fegyverletétel után, amikor kiderült, hogy a cár fönntartotta magának az ő sorsa fölötti döntést – miközben a többi hadifoglyot kiadta a császáriaknak –, a civil közvélemény (melynek egy része már korábban ellene fordult) ítéletet hozott róla, illetve ellene. Nagy súllyal esett a latba az is, hogy őt gyanúsították meg azzal: a lengyel tisztet, aki július 23-án, pár héttel a levertetés előtt „egy orosz lovas járőr parancsnokaként a gyöngyösi országútról az akkor még magyar kézen lévő porosz–tiszafüredi átkelő felé volt kirendelve, és átszökését legénységének feláldozásával vitte végbe”,⁴ ő adta át az oroszoknak. Arról, hogy Rulikowski a világon van, a magyar fővezér azonban csak a fogságban értesült egy orosz törzstisztől.

Bárdos már említett, első ízben 1954-ben kiadott történelmi tárgyú ifjúsági regényének fő jellemzője, hogy köszönőviszonyban sincs a „történet dolgokkal”, de még a logikával sem. Tökéletesen illeszkedik tehát születése korának hivatalos szemléletébe. 1849 ábrázolásában nála jóval nagyobb írók is elbuktak, lásd Illyés Gyula *Fáklyalángját*. Nem állíthatom bizonyosan, hogy Bárdos szándéka szerint is a Rákosi-rendszer ideológiáját akarta szolgálni, de hogy ez az ideológia viszont a szolgálatába állíthatta, az biztos. (Még akkor is igaz ez, ha egy ponton, úgy látszik, akár ellentmondhatott annak. Erre is visszatérek röviden.) Az nem meglepő, hogy a regény megírása éveiben megjelenhetett, de az már megfejthetetlen, hogy 1974-ben és 1983-ban, amikor egy reálisabb történelemértelmezés is elérhetővé vált a magyar társadalom számára, milyen megfontolá-

⁴ Görgey Artúr: *Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben*. Görgey István fordítását átdolgozta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Katona Tamás. A kötetet szakmai szempontból Kosáry Domokos nézte át. Európa Könyvkiadó, Budapest 1988 (Pro memoria), II. köt., 436–437. p.

sokból adták ki újra, ráadásul több tízezer példányban, a magyarországi ifjúság közkedvelt *Delfin könyvek* című sorozatában. (Az általam idézett negyedik kiadás a kolofon szerint 91 000 példányban jött ki a nyomdából. Én először az 1974-es, harmadik kiadást olvastam, úgy emlékszem, rögtön a megjelenése után. Abban 44 800 példány van föltüntetve.) 1956-ban ráadásul lengyelül is megjelent, így valószínűleg a lengyel fiataloknak is esélyük nyílt arra, hogy olcsón tegyenek szert hamis történelemképre.

Összefoglalva azt, amit a történelmi személyről bizonyosan tudunk: még azelőtt, hogy a cári csapatok bevonultak volna Magyarországra, az ulánuszred zászlósa néhány (szintén lengyel) tisztársával arról beszélgetett, hogy nem akarnak a magyarok ellen harcolni, sőt, lehet, hogy alkalom adódván átszöknek hozzájuk. Ezt csak ő tette meg az orosz intervenció hadseregben szolgáló hivatásos tisztek közül, az utolsó menetben, amikor magyar győzelemről már régen nem lehetett szó, csak valamiféle alkupozíció kiharcolásáról. Kérésére beosztották a lengyel légióba, harci eseményekben nem vett részt. Miután visszavonulás közben a határra értek, részben katonái kérésére (kivált csizmáját csókoló tisztiszolgája könyörgésére) nem az emigrációt választotta, hanem megpróbált visszakerülni ezredébe. Miután okmányszerűen bizonyítottá vált, hogy önként állt át, s a magyarok nem fogolyként kezelték, amint ő állította, a hadbíróóság elítélte, s augusztus 28-án agyonlőtték.

Bárdos regényének hőse, a „dzsidás kapitány”, ahogy a valóságban is, júliusban szökik át a magyarokhoz; föl sem merül benne, hogy ez már a végakkord. Hogy a valóságos Rulikowski erre nem jött rá, vagy rájött, és ennek ellenére vállalt áldozatot, mert nem volt hajlandó a magyarok ellen harcolni, nem tudhatjuk bizonyosan. Zygmunt Miłkowski (Tomasz Teodor Jez) író, a lengyel légió tisztje emlékiratában fölegyezte viszont, hogy amikor július végén (tehát legfeljebb egy héttel az átállás után) Szegeden találkoztak, a dzsidás tiszt zavarban volt, s azt mondta neki, talán elsiette akcióját, közben ugyanis fölismerte a valós stratégiai helyzetet. Regénybeli alakmása nem gondolkodik azon, hogy a magyarok vereséget szenvedhetnek, a narráció és a főhős megnyilatkozásai hol sugallják, hol expressis verbis állítják, hogy a világsi fegyverletételhez csak árulás, a hadsereg vezérkarában folytatott aknamunka, a tisztikar pozícióban lévő részének eltökélt forradalomellenessége vezetett, nem pedig az, hogy az ország majdnem egész területe és egész évi termése a

megszállók birtokába került, a magyar főszere pedig már egy keményebb csatanapra sem volt elegendő. Görgeinek a cári hadak elől való kitérés szándéka a Tisza–Maros szögébe, a csapattöszvevonások megjelölt helyszínére való levonulás idején a regény logikája szerint nem a hadsereg épségének megőrzését szolgálja, hanem az „árulás” álcázott manőversorozata. Ez ugyan csak valamivel később derül ki, de a szerző már korán előkészíti ezt a „fölismerést” például az 1983-as kiadás 26. oldalán olvasható mondatban, így: „Görgey, a visszahúzódó magyar hadvezér csak utóvédeket hagyott hátra, és esze ágában sem volt, hogy komoly csatába bocsátkozzék Rüdiger orosz tábornokkal.” Az efféle megjegyzések bizonyára a késleltetési technika kellékei, ugyanis a regénybeli Rulikowski már vagy húsz oldallal később végképp gyanút fog, amikor tanúja lesz Duvernié asszony (a valóságban Bory Miklósné Hellenbach Karolina bárónő), az önjelölt mediátor küldetésének, aki Rüdiger tábornoktól visz üzenetet Görgeinek. Ez a kapcsolatfölvétel és a háború lezárása érdekében tett tapogatózás legitim dolog volt ugyan, ráadásul az oroszok már korábban megkezdték a „parlamentírozást” (az első két hadikövet egyike Rüdiger unokaöccse volt), Görgei pedig Rüdigernek írt s Bárdos által is említett válaszlevele tartalmáról rögtön tájékoztatta Leiningen tábornokot, továbbá vezérkari főnökét, illetve az éppen a főhadiszálláson tartózkodó magasabb rendfokozatú tiszteket (a levél különben később megjelent magyar fordításban, ellenőrizhető), azonban a regény az ügyet összeesküvésnéként pertaktálja, ezért aztán a meg nem alkuvó, gáncstalan Rulikowski föllelkesül, amikor megtudja, hogy Nagy Sándor honvédtábornok (vagyis Nagysándor József) a magyar főhadiszállásról visszafelé tartó asszonyt igazoltatta, feltörte és elolvasta Görgei válaszlevelét, azaz „leleplezte” a hitszegést. A dzsidás tiszt elégedetten állapítja meg, hogy vannak még magyar tábornokok, akiknek a forradalmi eszmék iránti hűsége töretlen. Bárdos itt többek között azt is elhallgatja, hogy a levelet Nagysándor nem így ismerte meg. A valóságban nem merte elvenni a bárónőtől a kopertát, hanem éjjel kilopatta annak szobájából, majd olvasás után újra lepecsételte és visszacsempésztette a helyére. Hellenbach Karolinának persze föltűnt, hogy a viaszba nem ugyanazt a pecsétet nyomták.

A regényhős Rulikowski egy száz évvel később működő dialektikusmaterializmus-tanárra emlékeztet, aki haszonnal forgatta a munkásmozgalom klasszikusait, és lecsap az eltévelyedőkre. Arra, hogy Görgeinek, az állítólagos kunktátornak a hadtestparancsnokai, Leiningen és Poeltenberg éppen

azokban a napokban s éppen azon a helyszínen, ahol ő kézhez vehette Rüdiger levelét – Alsózsolca környékén –, kétszer verik vissza az oroszokat, az író egy szót sem veszteget. E két aradi vértanú emlékének bolygatása nyilván nem látszott hatékonynak; azt mégsem lehetett volna állítani, hogy nem Görgei barátai, bajtársai és legmegbízhatóbb tábornokai voltak. Bárdos nemcsak a népforradalmi szemlélet népszerűsítője, hanem lokálpatrióta is; bizonyára mindkét okból szükségesnek látta viszont a váradi születésű, később szintén Aradon kivégzett forradalmár lelkületű honvédtábornok szerepeltetését a regényben. Jellemzése nem mond ellent a Nagysándor habitusáról korábban kialakított képnek, viszont gyanítom, tudatosan hallgatott el egy lényeges tényezőt: Rulikowski halálához ugyanis nem Görgeinek, hanem, bár nem szándékosan, áttételesen, éppen Nagysándornak volt köze. Az ő debreceni csatavesztése folytán került az oroszok kezébe a Rulikowski sorsát megpecsételő dokumentum. Ez a debreceni vereség ráadásul említésre kerül a regényben. Ám *A dzsidás kapitányban* – ki hitte volna – ez a levél más formában jut el az ítélethozókhoz: egy magyar arisztokrata, aki júliusban még honvéd-, augusztusban már császári tiszt, viszi el önként a tárgyalásra, és bocsátja a hadbíróóság rendelkezésére. (Kissé ironikus fényt is vet a regénybeli történetre, hogy a további harc legkövetkezetesebb képviselője éppen az a Nagysándor, aki egyedül mondott csődöt katonai vezetőként Görgei hadtestparancsnokai közül a levonulás idején, kezdve a július 19-ére virradó éjszakával, amikor egy vaklárma hatására feladta hadállását, s nem tudta teljesíteni az utóvéd szerepét.)

A fentiekhez hasonló stiláris és szerkezeti megoldások vezetnek el a kötetzáró szimbólumig (Haynau Paszkevicznek írt és a magyarok kezébe került leveléből például megtudjuk, a tábornagy tart attól a valójában irracionális fordulattól, hogy a magyarok kihúzzák télig, s akkor a hadjárat tavaszi újraindításáig Kossuth újraszervezheti a magyar hadsereget), a mű végén a veszthelyre vezetett lengyel tiszt meglátja a városból hintón távozó Görgeit. Az erkölcsi tanulság nemcsak hamis, bántóan didaktikus is: „A tábornok összehúzta rövidlátó szemét, és visszanezett a gyorsan robogó batárról. Ő is megismerte a dzsidás kapitányt. De arcán a legenyhébb árnyalatnyi változás sem jelent meg, amely arra vallott volna, hogy a találkozás megrendítette. Az ő útja az életbe vezetett, a másiké a halálba.”⁵

⁵ Bárdos, *i. m.*, 150. p.

Bárdos regénye és benne Rulikowski alakja, szemlélete legalább három évtizeden át a leghazugabb történelemképet sugallta a boldogtalan magyar ifjúságnak. Szemlélete egy másik magyar tábornok, Perczel Mór világmagyarozatára emlékeztet, aki korabeli fordulattal élve „magát a pusztát jó akaratot talentomnak tartá”. Eszerint a szabadságharc győzelméhez nem képzett katonai vezetőkre, fegyverre, munícióra és legalábbis a magyar üggyel rokonszenvező nagyhatalmakra lett volna szükség, hanem forradalmi lelkesedésre és szólamokra. Mindez érvényes az író szerint 1849 nyarára, júliusra, augusztusra is, amikor Görgei már csak akkor tudott volna menteni valamit a menthetőből, ha Dembiński a magyar seregtestek egyesülése helyszínéül kijelölt Arad helyett nem Temesvárra vonul, illetve ha ott Bem nem szenved katasztrofális vereséget, eljátszva az alkupozíció maradék esélyeit is, hogy végül egyetlen lehetséges lépés maradjon: a feltétel nélküli kapituláció. Úgy látom, Bárdos szerint a győzelem csak azon múlt, hogy lesz-e idő a kormány által meghirdetett népfölkelés kibontakozására. Tartok tőle, hogy a magyar nép erre nemigen lett volna hajlandó. Szerencsére. Egy ilyen népmozgás iszonyú megtorlást vont volna maga után, a korábbi tapasztalatok birtokában viszont nehéz feltételezni, hogy bármilyen stratégiai eredménye lehetett volna.

Rulikowski sorsával kapcsolatban számításba kell vennünk még egy adatot, az arra vonatkozó utalást, hogy egy magyar tiszt őt terhelő vallomást

tett. Ez viszont csak okozat lehet, mégpedig azé a tényé, hogy Rulikowski átállási szándékáról, illetve arról írt levele, hogy járőrét hol tudják fogságba ejteni, az elveszített debreceni csatában Korponay János ezredének irataival az oroszok birtokába került. Ez volt a perdöntő bizonyíték, de az ulánustiszt fogságba esésének körülményei már azelőtt is gyanúsak voltak orosz följobbvalói számára. A tucatnyi katonából álló járőr tagjai közül

a zászlóson kívül valószínűleg csak hárman kerültek át magyar oldalra. A többiek, akik közül heten megsebesültek, egyikük pedig utólag meghalt, 25-én Poroszlón találta az előrenyomuló orosz elővéd. Ezek a katonák elmondták, hogy tisztjük megadást parancsolt nekik, altisztjeik viszont ellenállásra buzdították őket. Mindez a számok apró eltéréseivel szerepel Paszkevics herceg Haynaunak küldött s az orosz alattvaló Rulikowski átadását kérő átiratában, valamint ugyanő Miklós cárnak írt jelentésében is. (Van ugyan egy orosz forrás, amely szerint Görgei a fegyverletétel után a cáriaknak megemlégtette Rulikowski esetét. Nekem az a gyanúm, hogy ennek szerzőjét megcsalta emlékezete; akárhogy is, a halálos ítéletet az említett írásos dokumentum magyarázza, amit a járőr sebesült tagjainak vallomása csak

27

Rulikowski obeliszkje a nevét viselő nagyvárad köztemetőben

megerősíthetett. Az orosz hadbírósi tárgyalás jegyzőkönyve egyébként mindeddig nem került elő.)

Említettem fentebb, hogy van valami, ami esetleg mégis magyarázatot ad arra, miért fordult vissza Rulikowski Orsováról; Rosonczy Ildikó szerint a katonák sorsa miatti lelkiismeret-furdalás.

Ez okozhatta az ulánustiszt Miłkowski által följegyzett július végi zavarodottságát. Görgeinél azt olvashattuk fontebb, hogy „átszökését legénységének feláldozásával vitte végbe”; nos, ez szándékkal ellentétesen történt így. Rosonczyt idézem: „Ahogy lelkiismeretével nem egyezett az, hogy a magyarok ellen harcoljon, azzal sem tudott elszámolni, hogy alárendeltjei életét kockáztatta a magáé helyett. Inkább háborgó lelkiismerete hajtotta vissza a magyar határról, semmint a kínzó honvágytól, a hosszú emigrációs évektől való félelem. A visszafordulás, így a szembenézés veszélyével és lehetséges súlyos következményeivel pedig nyilván számolt, bárhogy igyekezett is ezt tagadni.”⁶ Lám, a tragikus vég mellett igazi dráma is van a történetben.

Különben – azt hiszem, ez a tény sem közismert – született is dráma Rulikowskiról. Pontosabban Görgeiről, de annak egyik fontos szála a cári őrizetben lévő magyar fővezér és a lengyel tiszt a leveretés utáni helyzetről alkotott álláspontjának ütköztetése. A Nagyváradról Debrecenbe költözött író az *Alföld* folyóirat 1978-as évfolyamában (8–9. szám) jelentette meg *Hulló csillag* című, háromfelvonásos színpadi művét. Az is fikció – csakhogy a szerzői bevezető ezt egyértelművé is teszi.

Semmi kedvem élcelődni *A dzsidás kapitány* koncentrációs táborát megíróján, akiért a két világháború közötti jelentős nagyváradi közíró, politikus, az Országos Magyar Párt parlamenti képviselője, Hegedűs Nándor szavalt; nekrológot írt Bárdos Lászlóról a budapesti *Új Élet* című lapba. Bárdos az 1950-es évek legelején szintén áttelepült Magyarországra, s lehet, hogy igazi életműve ekkor bontakozhatott volna ki, ha tíz évvel később nem hunyt volna el; tudomásom szerint életében két könyve jelent meg. A másikat, a *Melkun Menyhért utazását*, szemben az eddig tárgyalttal, ma is érdemes volna olvasni, sőt visszatérni rá éppen ezeken a hasábocon. Bárdos azok közé tartozott, akiket 1944 tavaszán német utasításra, de még azelőtt, hogy a németek átlépték volna a Tiszát, letartóztatták. Később a városában fogva tartott csoporttal együtt Budapestre (tolonházba), onnan pedig a náci lágerbirodalomba szállították. 1956-os ifjúsági regénye e részben politikai letartóztatottakból álló csoport – keresztyének és zsidók, magyarok, szászok, délszlávok – kálváriájának története. Őket tehát még a zsidók deportálása előtt hurcolták Auschwitzba, majd

onnan tovább. Ez a földolgozás, ahogy az utószó egyértelműsíti, megélt emlékeket elevenít föl, tényekre támaszkodik; nincsenek benne romantikus szólások, nem manipulál az érzelmekkel. Nem kizárt, hogy a tragikus téma feldolgozásai sorában ifjúsági műként az elsők között lehetett a maga nemében, ráadásul valamiképpen adalék a nácik politikai foglyainak sokáig nemigen firtatott (illetve manipulált) történetéhez.⁷

Azért némi korlátozott erényt nem tagadhunk meg *A dzsidás kapitánytól* sem. Egyvalamit világossá tesz: a lengyelek rokonszenvét a magyar szabadságharc iránt, illetve abban vállalt részvételüket. Szó van a regényben a lengyel légióról, s a szabadságharc mindhárom lengyel tábornoka – Bem, Dembiński és Wysocki – is megjelenik benne. Továbbá a valódi történelmi személyiség nevét viselő regényhős enyhén konfrontálódhatott egy történelmi hőssé manipulált fiktív alakkal: Alekszej Guszev kapitánnyal. A második világháború után évtizedekig érvényben lévő hivatalos verzió szerint a szovjet hadsereg „felszabadítóként” érkezett a Kárpát-medencébe. A magyar–szovjet „testvériség” történelmi megalapozása céljából (hiszen mégiscsak problematikusnak látszott az a tény, hogy a szovjetek elődei verték le a magyar szabadságharcot) Illés Béla jónak látta a nem létező Guszev példájának népszerűsítését, akit (szerinte) több

⁶ Rosonczy, i.m., 205.

⁷ A Rákosi- és a Kádár-rendszer történet szemléletét tükröző szakirodalom, valamint a korabeli tömegkommunikáció a német megszállás idejére számottevő kommunista ellenállást vizionált. Sipos János viszont egy tömegfogyasztásra alkalmatlan folyóiratban közölt tanulmányában (Sipos János: *A népi demokratikus forradalom magyarországi sajátosságaihoz. Hozzászólás néhány vitás kérdéshez*. Magyar Filozófiai Szemle, 1964. 1. szám, 16–71., az utalás: 40.), a legautentikusabb forrás, Kádár János, a pártfőtitkár adatai alapján már majdnem hatvan éve tisztázta, hogy a mai Magyarország területén az 1942-es lebukások előtti 400-500 főből a párt taglétszáma drasztikusan lecsökkent, mintegy 10-12 ember maradt kapcsolatban egymással. 1943 elején a pártnak körülbelül 70-80 tagja volt. Ez év tavaszán „szervezeti és konspirációs válság” következtében a pártot feloszlatták, s helyette megalakították a Békepartot, a német megszállásig azonban a helyzet nem javult. A nácik által elhurcolt politikusok, politikai aktivisták jelentős része a parlament demokratikus ellenzéki pártjainak tagja vagy híve volt. Szociáldemokraták, liberálisok és kisgazdák kerültek a német lágerekbe, közülük sokan a szocdem szakszervezeti mozgalomból. Voltak közöttük legitimisták, arisztokraták, sőt kormánypártiakat és állami tisztviselőket is elhurcoltak 1944 tavaszán vagy ősszel, a nyilas hatalomátvételt követően.

tisztársával együtt, még azelőtt, hogy a cári hadsereg Magyarországra érkezett volna, a magyarok iránti rokonszenve miatt hadbírótság elé állították, majd kivégezték. Ez a sosem élt orosz tüzértiszt az 1940-es évek végén, az 1950-es években bekerült a magyar tudományos szakirodalomba és a tananyagba is, utcákat neveztek el róla, sőt a Szovjetunióban is foglalkoztak vele, de Nyugat-Európában is született róla regény. S Guszev példájának sokszorosítására a szakirodalomban idézték a valódi lengyel áldozatot is – oroszként, különböző oroszos névváltozatokkal, ötletszerű rendfokozatokat adományozva neki (például ezredesként emlegetve őt). A Guszev-mítosz leleplezése után volt, aki azt gondolta, hogy az orosz tüzértiszt személyét Rulikowski ihlette. Ezt Vörös Boldizsárnak a kérdésről szóló, rendkívül alaposan dokumentált monográfiája⁸ nem erősíti meg: Guszev Illés Béla leleménye volt, akinek nem kellett valóságselemek a mítoszgyártáshoz. Nos, Bárdosnál a cári hadsereg magyarokkal rokonszenvező tisztjei mind lengyelek, Rulikowski barátai. Valójában vannak arra vonatkozó források, hogy orosz tisztok és tábornokok nem tagadták meg az ellenségnek kijáró köteles tiszteletet, de arra, hogy a szabadságharc eszméivel egyetértettek volna, természetesen nincsenek. Egyetlen orosz személyről tudunk bizonyosan, aki magyar oldalon harcolt. Egy Vasziljev nevű hadnagy, aki 1849 márciusában Nagyszebennél magyar fogságba esett, éppen egy lengyel tisztársával a honvédségnél szolgált a vereségig. Neki utóbb sikerült visszakerülnie cári alakulatához, de az osztrákok az erdélyi magyar hadsereg iratai között utólag róla is találtak terhelő adatokat, és azokat átadták az oroszoknak. Vasziljevet 1850-ben húsz évre száműzték Szibériába.⁹

⁸ Vörös Boldizsár: *Történelemhamisítás és politikai propaganda. Illés Béla elmeszüleményei a magyar szabadsághüdelmek orosz támogatásáról*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest 2014 (Magyar történelmi emlékek. Értekezések. – Monumenta hungariae historica. Dissertationes), 355 p.

⁹ Katona Tamás nyilatkozatát idézi róla Vörös, *i.m.*, 142–143.

Kiindulópontom azonban más volt: a történelmi tárgyú szépirodalom, a „hiteles történelmi regény” vagy a történelmileg igazolt eseményeket fontos kulisszaként mozgató fikatív próza lehetséges tudatmanipulációs hatása. Az irodalom, jól tudjuk: teremtett világ, fikció, elvben ennek tudomásulvétele jelenti a belépési kódot az olvasáshoz. Kérdés mégis, hogy minden esetben működik-e a szerző és olvasó közötti efféle képletes szerződés. A történelmi regényről születtek elméletek, a kérdésnek nagy szakirodalma van. Érdeemes volna külön és részletesebben a tárgyalni az ifjúság „nevelésére” és „oktatására” szánt regények felelősségét. Ezek közül számos hozzájárult ugyanis ahhoz, hogy több, ma még a színen lévő korosztály millió tagja nem tud eligazodni a történelemben. Az utóbbi évtizedekben viszont a jó történelmi ifjúsági regények hiányának lehet némi szerepe abban, hogy az ifjabb generációk tagjai nem is akarnak semmit kezdeni a történelemmel.

Én 1974-ben történetesen tudtam már, hogy a kommunista korszak 1848–1849-ről alkotott képe történetietlen. Érzékelttem ezt Bárdos regényét olvasva is. Aligha tévesztett meg tehát, de Alabin fönt utalt emlékezését lapozgatva más, szokatlan formában, mintegy a visszajáról, magamon érzékelttem ennek a manipulációnak a maradandó hatását. Aki szentírásnak vette az efféle munkákat, az még hatékonyabb negatív következményeket tapasztalhatott meg saját magán – feltevé, ha nem ragadt le eleve annál, amit akkor tanult és olvasott. A történelmi regényen a valóságot nem lehet számonkérni, az igazságot azonban igen. A korszak könyveiből éppen ez hiányzott. Meddig terjed annak az írónak a szabadsága, aki nem pusztán bevallottan fikciót ír, hanem politikai manipulációt folytat?

Hausmann Cecília

Egy emberléptékű város kellékei

Kisipari és sorozatgyártott iparművészeti emlékek sorsa Nagyváradon

Az elmúlt évek tapasztalata arra enged következtetni, hogy egyre több nagyváradi érdeklődik az általuk belakott épített környezetet tárgyaló helyi idegenvezetések, vagy városi séták iránt. Amellett, hogy ez egy nemzetközileg is egyre népszerűbb műfaj, a váradiak érdeklődése jól mutatja, hogy szükségessé vált (újra)teremteni egyfajta meghitt kapcsolatot a lakosok és az épített környezet között. A városias fejlődést, mint az elidegenedés kiváltó okát már nem szüntethetjük meg (és nem is áll szándékunkban), viszont az utcák, terek, építmények részletekig menő megismerése, óvása az egyetlen lehetőségünk arra, hogy valóban belakjuk és megfelelően alakítsuk környezetünket. Ez az írás is idegenvezetés, vagy inkább „otthon-vezetés”, „írott városi séta”. Azokról a vizuális elemekről, anyagokról, tárgyakról, részletekről, szól, amelyek észrevétlenül hozzájárulnak

amely teljes mértékben elvetette az ókori stílusok, illetve azok újraértelmezésének (reneszánsz, klasszicizmus) másolását. Szecessziós palotáink egykori tervezői viszont érdekes módon sokszor az egyházi és provinciális barokk építészethez nyúltak inspirációért – ennek oka éppen az is lehet, hogy a városban alkotó ismert építészek általában kötődtek a városhoz¹ és annak múltjához. A Fekete Sas, vagy az Ullmann palota tetőíve például éppen a barokk jegyeit idézi (még ha az Ullmann-palota esetében ezt egy egyetemes stilizált barokk forma, és nem egy a városban vagy a régióban honos barokk épület megidézésével tette, mint a Komor és Jakab a Fekete Sas palota Kossuth – ma Independentjei – utcai tömege esetében).

Ennek ellenére a török idők után kiépült provinciális Várad földszintes, vagy egyemeletes házai még egy egészen más típusú városi életről tanúskodnak.² Bár a századforduló építészei gyaníthatóan szinte teljes mértékben átalakították volna a városközpont kisvárosias képét, az első világháború kitörésével a tervezett fejlődés megtorpant, a kisipari hozzáértés viszont még a következő generáció kihalásáig velünk maradt. A két világháború közötti rövid időszak alatt a nagynevű magyar fővárosi építészek jórészt eltűntek,

Művészettörténet

HAUSMANN CECÍLIA (1988) képzőművész, iparművész. Keramikusi és grafikus tanulmányai után a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Filozófia karán művészetelméleti témával szerzett doktori fokozatot. 2019-ben porcelánműhelyt alapított Nagyváradon. Jelenlegi kutatási témája a magyar modernista építészek síremléktervező munkássága a Kárpát-medence zsidó temetőiben.

Nagyvárad hangulatteremtő erejéhez. Nem utolsó sorban pedig útmutató lehet a helyi lakosok, háztulajdonosok, látogatók számára. Segítséget nyújthat abban, hogy felismerjük, mi az, amit érdemes lehet meglátnunk, értékelnünk, megőriznünk az utókor számára.

Az utóbbi évek népszerűsítő kampányain keresztül lassan természetessé válik úgy a helyiek, mint a tágabb közvélemény számára, hogy Nagyvárad építészetét a szecesszió formálta nagygyá. Valóban, páratlan modernizációt hozott ez a korszak. A szecesszió lévén az első – későbbi terminussal élve – modernista művészeti mozgalom,

¹ Jakab Dezső, Komor Marcel hosszú távú szakmai partnere, körösrévi születésű volt. Vágó József és Vágó László a kiterjedt nagyváradi Weinberger család egyik ágának leszármazottai. Míg szülei és testvérei már Budapesten éltek, József itt is fejezte be középiskolai tanulmányait. Spiegel Frigyes nővére a Sonnenfeld családba házasodott. Más fontos építészek, mint a felvidéki gyökerekkel rendelkező idősebb (és fia, az ifjabb) Rimanóczy Kálmán, vagy Sztarill Ferenc nagyváradi illetőségűek voltak. Talán Mende Valér az egyetlen, aki nem volt helyi (vagy helyi lakos) és nem is kötődött rokoni szálakkal a városhoz. Mende alföldi (kecskeméti) sikerei után, még nem teljesen tisztázott módon az egyik legtöbbet foglalkoztatott váradi építész lett. Szakmai sikereinek az első világháború kitörése vetett véget.

² Lásd: Zuh Deodáth: *Heritage destruction, heritage creation, and the lost art of classicism. Reshaping early 19th-century Hungarian cityscapes before and after the First World War. Kéziratban.*

de mégis a régi oktatási rendszerben nevelt kismesterek és azok tanítványai építettek házakat, ötvözve a régi mesterségbeli tudást az egyre népszerűbb, és különösen a királyi Romániában felkarolt, nemzetközi modernizmus erényeit. A kommunizmus alatt viszont kevés kivétellel, különösen pedig az 1980-as évek második felére az iparművészeti örökség sivárságának, hanyatlásának lehettünk tanúi. Az eddig tartó korszak részleteivel foglalkozom a továbbiakban, az emberléptékű, régi város magánházaival, gondosan elkerülve, hogy az ismert építészek által tervezett paloták részleteire kitérjek, az egy másik írás témája lenne.

Kapuk

A provinciális barokk hagyományait őrző kaputípus

Várad legrégebbi kapui, elsősorban a 19. század elejéről maradtak ránk, nem olyan régiek tehát, mint a legtöbb erdélyi városban megmaradt műemléki védettséget érdemlő kapuelemek. A kaputípus viszont őrzi a 18. századi hagyományt: a párhuzamosan, keresztben, vagy sugarasan elhelyezett lécekből ácsolt felület fő díszítőeleme éppen ez, a lécek által létrehozott geometrikus minta. Egykor ilyen kapuk díszítették a Kapucinus

A provinciális barokkot idéző 19. századi kaputípus

Leromlott állapotban lévő historista kapu

(Traian Moșoiu) és Kőfaragó (Nicolae Jiga) utcákat is, Váralját, Olaszit és Újvárost is. Mára leginkább szerényebb és kései változataik maradtak, olyan félreeső utcákban, mint a Tímár (Plevnei), vagy a Szacsavay (Cuza Vodă), és a Szent János (Ady Endre) utca külső szakaszai. A Kapucinus utcában, illetve a Kolozsvári úton még egy-egy ilyen kapu áll.

Provinciális historista kapuk

A műemlékvédelmi értéket képviselő kapuk közül ezekből az általában keményfából készült kapukból találunk a legtöbbet a városban. Ezek javarészt kettes vagy hármasszázadosak, de ilyen

Eredeti szecessziós elemek egy új kapun

jellegű gyalogos bejárati ajtókra is találunk példát. A 19. század második felében uralkodó historista stílusirányzatot követő kapuk elsősorban az ókori görög és római építészet elemeit kívánják újra-éleszteni: kazettás felületeket, timpanont, oszlopfejezeteket, néhol mivesebb, máshol egyszerűbb formában: egyszerű, profilozott tábláktól, a térhatású gyémántkváderig. Különös játéknak vagyunk tanúi a szinte kötelezően meglévő kazetta-elemek kapcsán: ezek az antik építészet faragott kőprofiljaira utalva a kapu masszív és biztonságot nyújtó mivoltának benyomását erősítik.³

Az utóbbi években ennek a kaputípusnak a kapcsán érdekes jelenséget tapasztalunk. A szocializmusban természetes és divatos volt, hogy a régi fakapuktól megszabadultak és azokat hegesztett, vasból készült kapukra cserélték. A váradiak műveltségének javuló színvonalát jelzi, hogy megmaradt kapuikat ma inkább felújítják, a hiányzó kapukat pótolni igyekeznek, ezek elkészítését pedig egyre több cég vállalja. Bár ez öröme ad okot, ha közelebről szemügyre vesszük ezeket az új kapukat, rengeteg hiányossággal és visszaéléssel szembesülünk. A legfőbb probléma, hogy ezek rossz minőségű, sokszor puhafából készülnek. Ennek köszönhető, hogy a görögkatolikus líceum a régihez hasonlóra ácsolt kapujának díszes felszerelése utáni első héten letört és azóta is szaporodnak rajta az ütésnyomok. Másrészt a kapuk elkészítéséhez használt technikai apparátus és a szakképzettség hiányosságáról tanúskodhat, hogy az illesztések gyenge minőségűek⁴, a szépen eldolgozott felületek helyett pedig sok helyen vaskos csavarok éktelenkednek. A szándék természet-

Eredeti illesztések egy historista kapun

sen itt is nemes, a szokás pedig egyre népszerűbbé válik, mert rendre, tisztaságra és új tárgyakra van igény.

Az új igézete viszont lassan az abszurdumot is kitermeli, így történt a Kapucinus utca 10. szám alatt, ahol az eredeti, sugaras kiképzésű provinciális későbarokk kaput egy rossz minőségű, historizmust mímelőre váltották. Még ennél is különösebb történet a Szaniszló (Eminescu) 8. szám alatti ház két világháború között, újrómán/reklaszszicizáló⁵ stílusban készült egykori kapujáé. 2021-ben a ház új tulajdonosa úgy gondolta, attól válik értékesebbé az ingatlana, ha (az egyébként jó állapotú), pitykézett rézlábazattal, metszett üvegekkel és aprólékosan kiképzett fafaragványokkal díszített kapuját lecseréli: „valami hasonlóra”. A kaput körülvevő stukkódísz sem úszta meg a felújítást, az elemek is ormóttan szegekkel vannak felfogatva, de ennél sokkal zavaróbb, hogy a pótlás mestereinek még a léceket sem sikerült szimmetrikusan elhelyezniük. Így válik valami, ami a kulturáltság eszköze lehetne, a pusztításává.

³ Ezt a jelenséget először komoly teoretikus igénnyel Gottfried Semper, a 19. század egyik legjelentősebb építészeti és építészeti szakírója tárgyalta *Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten, oder praktische Ästhetik* (=A stílus a technikai és a tektonikus művészetekben, avagy a gyakorlati esztétika, 1860) című művében. Semper szerint az építés egyik, egyébként az ember saját testének biológiai megfigyeléseire alapuló sajátossága a belső tartó- és vázszerkezetek felöltöztetésén alapul. A felöltöztetett struktúrák díszei pedig takarékosági okokból, de az eredeti jelentések megőrzése érdekében egy korábbi építészeti formát más anyagban kreálnak újra. Így faragják a márvány oszlopfej formáját fába, de egyébként ugyanígy helyettesítik később a követ csiszolt cement- és betonöntvényekkel, kompozit anyagokkal, a rusztiikus vert falat teraszittal stb. A felöltöztetés és az anyagváltás (anyag-csere) elvei a korabeli építői esztétika legfontosabb kategóriái voltak.

⁴ Például: Szaniszló utca 67. szám, ahol a kaput a lehetőségekhez képest igényesen gyártották újra, még a régi kilincset is megőrizték.

⁵ Másik, de pontatlan nevén új-brâncoveanu (neobrâncovenesc) stílusú. Helyesebb ezt inkább a román nemzeti stílusnak nevezni, vagy a román nemzeti romantika építőművészeti és dekoratív törekvéseinek tekinteni.

Lemezelt kapuk

A 19. század olcsóbb, de mindenképp praktikus megoldása volt, hogy a tömörfa léckapuk homlokzati oldalát lemezzel borították, majd lefestették. Az így elnyert, nagyon modernnek tűnő felület egyetlen dísze a szegecslés által létrehozott minta. Ezt a lehetőséget használták ki a belényesi medence bizonyos falvaiban, különös koncentrációban a várasfenesi népi iparművészetben, ahol előszeretettel szegecslés virágmintákkal és építési emlékfeliratokkal díszítették lemezkapukat. Nagyváradon, az egyszerűbb lemezfelületű kapuk mellett, amelyből több is van a Pavel utcán (17, 20), a Szaniszló (45), vagy a Szent János (Ady Endre) utcán is (14), egyetlen virágdíszítésű lemezkapu van, a Csengery (Delavrancea) utca 26 szám alatt. Az 1889-es évszámot is szegecsléssel jegyezték fel rá. Ezeknek a kapuknak a hiányossága, hogy alapvetően nem látványosak és megfelelő karbantartás híján látszólag nem is igényesek, így sokkal kiszolgáltatottabbak a felújításoknak, mint a historista kapuk. A Pavel utca 17. szám alatt, egy szecessziósként újragondolt 19. századi ház lemezkapuja például deklasszált öregként éli végnapjait faoszlopra és téglákra támaszkodva, közel-

Szecessziós inspirációjú kapu a húszas évekből

ről megfigyelve viszont felsejlik benne a szépség, az arányosság és az ívelt, mívés szegélydíszek.

A lemezelt kapuk egy további típusát alkotják azok a műtárgyak, amelyek az előbbieknél technikailag cizelláltabbak. A fényáteresztő deszkakapuknál vált megszokottá, hogy azok nyílásait kovácsolt vassal zárták be, míg a deszkákat fém-pánt-szegélyű, és vékony díszpálcákkal tagolt pléhlemezekkel borították be. Az így létrejött tárgyak így a felületes szemlélőnek tömör fémkapunak tűnnek, ellenben elkészítésük jóval kevésbé volt költséges (elegendő volt félkemény, vagy puha fát, akár fenyőt alkalmazni) és maguk a kapuk is jóval könnyebbek, miközben a vasalásnak köszönhetően hasonlóan masszívak voltak. Erre találunk példákat a Beöthy Ödön (Iuliu Maniu) 28., illetve a Széles (Menumorut) utca 13. szám alatt.

Szecessziós kapuk

Bár a századfordulós nagyberuházások domináns stílusa a városban egyértelműen a szecesszió volt, a korabeli magánházépítkezések esetében a tizenkilencedik század közepétől az első világháborúig uralkodott a historista ízlés. Így a historista kapuk aránya máig meghaladja a szecessziós kapukét. Tudni kell, hogy a megmaradt szecessziós kapuknak, bár a szakmai hozzáértésről egyértelműen tanúskodnak, a nagy része vagy mintakönyvek alapján készült, vagy az egyes műhelyek által rajzolt minták variációi voltak. Ha stílusosan nem is, városképi szempontból viszont kifejezetten értékesek. A Kőfaragó (Nicolae Jiga) utca 27. és a Szacsvey (Cuza Vodă) 11. és 17. szám alatti kapuk az ívelt kovácsoltvas és faelemeikkel kiváló példák ezekre a művészi szempontból nem egyedi, a szecesszió különböző nemzetek által alkalmazott típusaihoz nem illeszkedő, de igen mutatós kapukra. A Pavel utca 21. szám szecessziós kapuja is ilyen, ez érdekes példa azokra a felújításokra, amelyekben megőrzik a jó állapotú kovácsoltvas és faragott fa elemeket, majd azokat új vázra építik fel. A kapu eredeti formáját nem ismerhetjük, vas elemei viszont a magyaros szecessziót idézik.

Nagyváradra nem volt jellemző a nyugat-európai, és különösen nem a francia szecesszió hatása, ennek ellenére két kifogástalan minőségű kapu ezekből is maradt.⁶ Az Uri utca 42/A kapuját a kovácsoltvas virágok és visszahajló (ostorcsapás – *coup de fouet* – szerű) szármotívumok teszik lát-

⁶ Érdekes módon mindkettőt ugyanarra a világosszürke árnyalatra festették.

ványossá. A Szilágyi Dezső (Moscovei) utca 7. szám kovácsoltvas kapuján bár központi elemként az ostorcsapás-mintát alkalmazták, az elemek elrendezése mégis egészen geometrikus és letisztult, a német Jugendstil-lel rokon.

Szabadon álló kapuk

A kovácsoltvas szabadon álló, vagyis a nem homlokzatba, hanem azok folytatásaként épített kapuk gyakori elemei a váradi házsoroknak, javarészt a 19. század végéről valók. A historista ízlésű házak fa kapui a homlokzat egyfajta folytatásaként az antik építészeti elemeket mímelték, a kovácsoltvas technikája azonban nem adott lehetőséget erre, így ezek esetén szimmetrikusan elhelyezett virágdíszekkel és cirádákkal kellett megelégedniük. Ezeket a cirádákat a huszadik század második felében is sokan másolták, az eredetieket arról ismerhetjük fel, hogy az elemek nem hegesztve vannak, hanem vaspántokkal összefogva.

Az egyik legszebb és leglátványosabb „szecessziós” kerítéskapu Nagyváradon nem szecessziós. A Beöthy Ödön (ma Iuliu Maniu) utca 74. szám alatti, ma rikító kékre festett, növényi ornamentikájú kaput valószínűleg ugyanaz a tervező tervezhette és ugyanaz a műhely készíthette a húszas években, mint a háború előtt a Szaniszló utcai francia inspirációjú, a visszahajlítások módja legalábbis erre utal. Bizonyos, hogy a kaput a húszas években emelték, akárcsak a házat. Ennek a kapunak a késeiége jól mutatja, hogy a kliens maradibb ízlésén, vagy a megmaradt mintakönyveken is nagyban múlt, hogy az építők az aktuális divatokat, stílusirányzatokat mennyire követték.

A skandináv nemzeti romantika magyar szecesszióra való hatásáról tanúskodik kőlabazatával és oromzatos oszlopaival a Tarr György által épített, Gróf Batthyány Lajos (ma General Leonard Mociulschi) utca 13. szám kerítése és annak kerítéskapuja, amelyen jól megférnek az ipari jellegű rácsok és a geometrikus ornamentika, egyszerre reflektálnak a ház modernségére és népies jellegére, pártázatos ereszére is. Tarr György esetében azért tehetünk kivételt jelen cikk ismert építészetre vonatkozó tiltásával, mert ő volt az, aki a legtöbb szecessziós magánházat és kis bérházat tervezte Nagyváradon, nevét viszont kevés helyen, csak a tudományos igényű lajstromokban említik, de a reprezentatív összefoglalókból rendszerint kihagyják.

Mindenképp említést érdemel itt a Rulikowski temető neológ zsidó parcellájának a főbe-

Újragyártott szecessziós kirakat a Szent János utcában

járat felőli úton megközelíthető nagyméretű, indás és virágdíszes szecessziós kapuja is, valamint a keresztény temető néhány, és a neológ temető több, a sírokat körülvevő kovácsoltvas kerítésének kapuja, ezek stílusban, kivitelezésükben hasonlóak a magánházak szabadon álló kapuihoz.

Kirakatok

Talán már nem is érdemes azon keseregnünk, hogy eltűntek a régi kirakatok a városból. Az a néhány, amely megmaradt, még mindig szolgál gyönyörködőnivalóval. A Szent János és Szilágyi Dezső utcák kereszteződésénél lévő egykori kereskedőporta kazettás kirakatkerete, itt az ablak és a bejárat külön keretezést kapott.

Modernebb kirakatok a Teleki (Primăriei) utca megmaradt kirakatai. A 34. szám alatt álló kirakat egészen egyszerű, viszont a homlokzat teljes szélességében, a két üzlethelyiség és a kapu szélességében fut. A 46. szám alatti igényesebben készült, máig megvan a fába beépített fehér márvány lábazati borítása. Kár, hogy az üvegeket szegélyező fa pannókat egyiknél sem használják már rendeltetészerűen, hirdetőpanókként.

Szeccszíós kilincspajzsok a Szilágyi Dezső utcában

A Szent János utca 32. szám alatti szeccszíós kirakatdíszítés a huszadik század 90-es éveiben, vagy a kétezres években készülhetett. Itt néhány megmaradt elem viszont arra utal, hogy a minta, ami alapján gyártották, maga az eredeti kirakat volt. Az illesztések minőségén, az arányokon, a szegelésen és az elemek vastagságán látszik, hogy ez egy újragyártott kirakat. Erre bizonyítéku szolgál, egy egykori mezőtelegi patika nagyjából eredeti állapotban megmaradt bejárata, ezzel összehasonlítva válik nyilvánvalóvá, hogy a Szent János

Kilincs és kulcslyuktakaró elem a 19. század közepéről

utcai üzlet egykori hullámvonalas fadíszei milyen kecsesek lehettek.

Kilincsek

A korabeli mesterségbeli tudást és a technikák sokféleségét ismerhetjük meg, ha figyelmet szentelünk a régi házak kilincseinek. A fentebb leírt provinciális barokkot idéző léckapuk és a lemezkapuk vasból készült kilincsei a legsokfélébbek, vannak köztük lemezpajzs nélküliek és csak a kulcslyukat takaró, fél-lemezpajzsúak, díszes és egyszerű fogantyújúak is. A historizmus korabeli kilincsekre már jellemző, hogy rézből készültek, a fogantyúk pedig sokszor geometrikus tömbökből állnak. Mutatós florális szeccszíós kilincspajzsai vannak a Szilágyi Dezső utca 7. szám alatti háznak. A Darvas ház oktagonális, DI monogrammú⁷ egyik egykori kilincse ma egy újbárosi, egykoron kétszalados magánház bejáratán díszelg.

Ablakok és spaletták

Az utóbbi tizenöt évben kezdődött és azóta is zajlik az elmúlt száz év egyik legnagyobb műemlékvédelmi értékrombolása: a hőszigetelés, és különösen a hőszigetelő ajtók és ablakok fénykora. A régi házak eredeti ajtó- és ablaktokozataik nélkül teljesen jellegüket veszítik. Sok igényes házfelújításnál látható, ahogy az igényes stukkófelújítás dacára az összkép diszharmonikus, olyan, mintha megvakult volna a homlokzat. Végtelen számú szomorú példát hozhatnánk, de az egykori Láhner György (Mimozei) 3. szám alatti szeccszíós villaépülete megmutatja, hogy vizuálisan hogyan semmizhet ki egy épületet az eredeti ablakok és ajtók cseréje. A Körös (Tudor Vladimirescu)

⁷ A Vágó-fivérek irodája, majd különválásuk után József is előszeretettel alkalmazta a nyolcszögű kilincspajzs felső mezőjében a monogramos vagy piktogramos díszítéseket, amely a vonatkozó megrendelés esetén az építető szimbólumaként, jelzeteként is szolgált. A budapesti Népszava/Világosság Nyomda az „V/N”, a Schiffer-villa a „SM” (=Schiffer Miksa) feliratú monogramos kilincspajzsokat kapott. Nagyváradon az egykori Csendőriskola (ma a Nagyvárad Egyetem kampusza) bejárati ajtajain eredetileg stilizált koronás címeres kilincspajzsok voltak. Az összeművészeti koncepció szerint kivitelezett Darvas-ház egyik korábbi felosztása, felújítása során az épületből kikerült eredeti elem egy stílusában, korában meglepően közeli házon díszelg. Ettől függetlenül nem az a helye, illetve a felújítás autenticitását – ha szándékolatlanul is, de – hathatósan csorbítja.

A 18. századi ablaktípus

utca néhány megmaradt 19. század eleji „parasztbarokk”, vagyis ívelt oromfalas homlokzata jól szemlélteti a különbséget a műemléki és a gondatlan, esetleges felújítások között. A 41. számnál az eredeti ablakok mintájára készítettek hőszigetelő ablakokat. A 49. és 51. számú házak viszont a sorozatos gondolatlan cserék (új, műanyag, osztatlan ablakfelületek; vonalas vakolatdíszek elsimítása) miatt már nem emlékeztetnek régi önmagukra.

Az 57. számnál álló ház ablakai viszont eredetiek és erről az ablaktípusról érdemes pár szót ejteni. A barokk korszakban terjedtek el azok a vékonypálcás, általában négy táblára osztott ablakok, amiknek a keskeny kerete alig emelkedik ki a homlokzat szintjéből, az illesztéseknél pedig apró, lapos vaspántokkal vannak összefogva. A Teleki utca 20. alatti 2020-ban lebontott, majd újraépített homlokzatú, emelet vagy inkább dobozráépítéses, egykor historista ház ablakai is ilyenek voltak, a homlokzat síkján belülré épített ablakok pedig ennek a háznak is teljesen megváltoztatták a jellegét. Ezek a vékonypálcás régi ablakok azok, amelyek még megmaradtak a város 18-19. századi jellegéből. Eltűnésük nagy veszteséget jelent. 2022-ben láthatunk először olyan felújítást, ahol ezeket értő módon újították/cserélték. Az egyiket a Patak (Mircea Popescu) utca 4 szám, a másikat pedig az Alapi János (Poștăvarului) 3 szám alatt.

Pincszellőzők

A Jean Calvin utca 1. szám alatti 19. század végi bérház pincszellőzői jó példái annak, hogy hogyan lehet egyszerű eszközökkel minőségi hatást elérni. A pálcás rácsozat alig észrevehető virágmintái az kereszttillesztéseket takarják, erősítik. A Teleki utca 17 számú, valószínűleg kora 19 századi alapú háznál a szellőző egy tömör vaslap, amelyből csillag-/virágmintát vágtak ki. A Lórántffy Zsuzsanna (ma Ion Luca Caragiale) utca 11 számnál a pincszellőző az egyetlen elem, amely utal a század második felében a díszeitől megfosztott, hamarosan lebontandó ház eredetileg szecessziós stílusára.

Keramit

A 19. század hetvenes éveitől alkalmazták Európa több országában azt a nagyszilárdságú kerámiaburkolatot, amelyet téglafarmában utcakövezésre, járólapként pedig kocsibeálló burkolására alkalmaztak. Néhol útszegélyként is használták az élére állított téglákat. A keramit sárga színével máig díszíti sok ház bejáratát, és bár Nagyváradon már nincs, Szatmárnémetiben, Marosvásárhelyen vagy Budapesten még mindig megmaradtak keramittal burkolt utcák. Bár a keramit 1903-as szabadalmazása a magyar századfordulós ipartörténet egyik fontos mozzanata, más országokban is gyártottak hasonló, préselt, majd magas hőfokon üvegeménységűre égetett burkolatokat. Bécsben, Párizsban vagy Koppenhágában is találunk hasonlókat. A Magyar Kerámiagyár terméke viszont nem csak Bécsbe, hanem Belgrádba és Bukarestbe is eljutott, a Gara de Nord melletti védőjárdákat és a központi fogadócsarnokot is ezek a lapok díszítik. Később a bukaresti városvezetés a keramitot utánzó, hasonló színű, de egész más állagú, kilences osztású kerámialapokat gyártatott, ezekkel burkolták a metróállomásokat. Az anyag csúszóssága és balesetveszélyessége vetett véget Európa szerte a keramit fénykorának, a 20. század közepétől a legtöbb helyen aszfalttal cserélték, vagy sokszor ezzel fedték el a sárga kockákat.

Nagyváradon a leglátványosabb hely, ahol ilyen láthatunk, a Stern Palota kocsibeállója, de a legtöbb ház bejáratát ezekkel burkolták. Mára kevés maradt ezekből, a régi házak bontása nem kíméli az állományt. A Teleki utca 20. alatti ház tavalyi bontásakor a homlokzat kiosztását és díszítőelemeit reprodukálni kellett, de a kerámilapok, akárcsak a spaletták, eltűntek.

Kő- és műkölabazatok

Az egyik leggyakoribb hiba a régi házak felújításánál a lábazatok szakszerűtlen cseréje. A legtöbb esetben az építőanyag-piacon fellelhető anyagokból és technikákkal igyekeznek helyrehozni a lábazatokat, nagy műanyagtartalmú díszvakolatot, a tehetősebbek márványt tesznek, ezáltal megváltoztatva az épületek jellegét. Olyan városokban, mint a 19. századi Kolozsvár, a környék természeti adottságait használva és a korábbi hagyományt követve, homokkő lábazatokkal burkolták a homlokzatokat. A váradiaknak ezzel szemben (éppen az alföldi, kőben kevésbé gazdag állapotok miatt) ekkor még a vakolat jutott, mint lábazati díszítőelem. Homlokzati dísztéglával, az úgynevezett klinkerrel borított házakon a lábazat általában más színű vagy mintázatú klinker. A század végén válik általánossá a vörösmészkölapok használata, a századfordulón pedig a műkőből, vagyis portland-cementtel vegyített kőporból öntött lapok terjedtek el. A mészkőlapok vonalas díszje a durva és elsimított felület játéka volt. A szegélyeket simára hagyták, a többi felületet pedig stokkoló vagy cizellőr kalapáccsal alakították. Ugyanezt a hatást kívánták elérni a műkölabazatoknál is, amelyeket vaskapcsokkal fogtak be a téglafalba. A század elején egészen alacsony lábazatokat emeltek, a magyaros szecessziós épületeken mintákkal és hullámszó mintákkal díszítve azokat. Az 1930-as években a műkölabazatokat vastagabb és nagyobb, gyakran vertikális lapokból állították össze, ezek a modernista épületeken gyakran szerepelnek domináns

Rézből készült vízvezeték-szerelői reklámtárcsa

Két világháború közötti redőnybélyeg (Pavel utca, Gör. kat. Püspökség bérháza)

homlokzati elemként. Fontos lenne a felújításokkor nagyobb figyelmet szentelni az eredeti lábazatok megtartásának és megfelelő pótlásának. A Beöthy Ödön (Iuliu Maniu) utca 28. számú házában szakszerű felújítás történt, a klinker téglát homokfúvással tisztították meg, majd látták el fedő-impregnáló lakkréteggel. Ugyanezen az utcán a 11. szám alatt, illetve a Ritoók Zsigmond (George Enescu) utca 8. szám alatti négytengelyes házon ugyanezt a típusú téglát amatőr módon lemázolták. A Szent János (Ady Endre) utca 19 szám alatti egyemeletes modernista/art deco bérház sötét-szürke műkölabazatára pótlásul a fal síkjába szinte teljesen belesimuló szürke csempét tettek, ezzel változtatva meg a homlokzat egyszerű, de ízléses arányait, felületeik matt, visszafogott fényét. Vakolatból készült lábazatot már szinte alig találunk a városban, ha ezek még is eredeti anyagukat mutatják, akkor azt rendkívül rossz állapotban.

37

Ablaküvegek

Általában a belső szélfogókon, valamint régi üvegajtókon látunk még aprómintás, homokfújt, vagy maratott síküvegeket, úgynevezett mousseline, vagy dessin-táblákat.⁸ Ezeket a mintákat a 19. század első felétől gyártották Európa-szerte és sokszor alkalmazták a bútorigarban is. Itt a letakart felületek maradtak áttetszők, a csiszoltak vagy maratottak pedig mattá váltak. Szélfogókon és a kapuk felső, nem mozgatható részein a mousseline-üvegek mellett fémekkel, oxidokkal és ásványokkal színezett üvegeket is alkalmaztak.

⁸ Déry Attila: Öt könyv a régi építészetéről 5. Festések, burkolatok, üvegek, gépészet - Festések, burkolatok, üvegek, gépészet, Terc, Budapest, 2010 119. old.

Redőnyjelvények

Olyan régi üzlethelyiségek redőnyeinek, mint a Tímár és a Körös utca sarkán álló, még láthatók a gyártók jelvényei. Ezen a *Patent – Paschka és Tsa – Budapest* áll. A város legtöbb ilyen jelvénye viszont a helyi redőny- és kályhagyárat, a műlakatos Szántó Dezsőét, némelyik pedig a konkurenciát, a Grünwald testvérek cégét hirdeti. A jelvények a kor ízlését követik. Az 1911-ben alapított cég korai reklámbillogjai először egyszerűbbek, majd szeccszíós ízlésűek, a két világháború között pedig modernista reklámgrafikai terv alapján, ehhez illeszkedő betűtípus felhasználásával készültek. A görögkatolikus egyház Pavel utca sarkán lévő bérházának üzlethelyiségén ilyen modernista tipográfiájú és formavilágú jelvényt találunk.

Házzám-táblák

A század elején készült házzám-táblák még nagy számban megmaradtak a belvárosban. A négy fülesbástyát formázó vaslap nem a vár bástyáira utal, ez egy használt klasszicizáló formaelem, ilyen például a Premontrei templom oldalablakainak stukkódíszsein is felfedezhetünk. Az impériumváltásokkor egyszerűbb módszert választottak, mint a táblák lecserélését, köröskiszóval kicsiszolták belőlük a régi utcaneveket, egyes helyeken pedig felfestették rájuk az újakat. Elvéve láthatók olyan házzám-táblák is, amikről nem tűntették el a régi neveket, érdemes ezeket megke-

Házőrzőre figyelmeztető tábla a két világháború közötti korszakból

A 19. század végi házzám-tábla-típus

resni a városban. A Beöthy Ödön utca 39. számú ház táblája sokat megmutat nekünk a 20. század utolsó évtizedeinek hangulatából: nemzeti színekkel díszítve reprodukálta valaki a század eleji házzám-táblák formáját – műanyagból.

Belsőépítészeti elemek

Bár a belsőépítészeti elemek a legkiszolgáltatottabbak, sok nagyváradai magánházban még mindig találunk eredeti részleteket: jelzett rézki-lincseket, rézgombos spalettákat, oroszánlábás kádakat, falburkolatokat, kilincseket, beépített tükröket, radiátor-takaró elemeket, fajansz és mettlachi (anyagában színezett, mázatlan kerámia) csempéket, gyakrabban mintás, préselt cementlapokat. Ritkán, de találhatók és feltárhatók még eredeti falfestések, néhol megvannak még réz és porcelán WC-lehúzó és porcelán vagy bakelit villanykapcsolók is. Különleges apróság, egy vízvezeték szerelő, Bihari Samu reklámja. Rézgyűrűre maratta a nevét és háromjegyű telefonszámát, ezt applikálta az általa felszerelt rézcsapok mögé.

Csengők

Az egy tenyérben is elférő ipari műkincsekből az elektromosság elterjedése előttről vagy annak kezdetéről, a régi csengőfogantyúkból még több is eredeti helyén van Nagyváradon, a Széles (17.) és az Úri utcákon (49.), és a Schlauch kertben (4.).

Ezek a kuriózumszámba menő technikai eszközök még huzallal működtették a hagyományos csen-
gőkolompot. Meglétük talán csak annak köszön-
hető, hogy diszkréten bújnak meg a homlokzato-
kon.

Ezeknek az elfeledőben lévő részleteknek⁹ a helyzete azért is figyelemre méltó, mert a rájuk való odafigyelésünkön lehet próbára tenni közös-
ségünk állapotát. Analóg ez a szellemi öröksé-
günkkel, történelmünk ismeretével is. Bár a váradi polgárság számára mindig is természetes volt, most felnövőben van Nagyváradon az első itt szü-
letett generáció, amely nem használja, de még csak nem is ismeri a régi utcaneveket. Pedig az ott-
honlétünk, a város sajátunkként való megélésé-
nek alapvető eleme az a szóbeli hagyomány, amely nem cinkosokká, inkább a saját tereit belakó, törté-
nelmét és mindennapjainak történetét ismerő közösséggé formálta a váradi lakosokat – elsősor-
ban a magyar, de a román lakosságot is – az utóbbi száz évben. A közösségünk által felhalmozott tudás biztonságadó élményének elvesztése miatt lesz nagy veszteség, ha elfelejtjük a Zöldfa utca középkori eredetű névadást tanúsító nevét, a szür-
külő kolostorfalak történetére pedig még a Kapucinus utca neve sem emlékeztet majd senkit. Szegényebbek leszünk, ha már nem jut eszünkbe

Mechanikus csengő a Schlauch kertből

Kapuscsengő

a Körös utca nevééről, hogy a jobboldali telkek egy-
kor a folyóig értek ki.

Ugyanígy van ez az építészeti és iparművésze-
ti emlékeinkkel is. A közösség értékeinek védelmén kívül van egy sokkal gyakorlatiasabb érv is ezek megőrzésének szükségességére: Nagyvárad „sze-
cessziós városként” való márkázása megalapozat-
lan marad, ha mindazt az építészeti és iparművé-
szeti kincset, amely, nem a palotákhoz, hanem a kisebb léptékű polgári vagy a vernakuláris jellegű építészethez kapcsolódik, elveszítjük. Nagyvárad esztétikai és turisztikai értékelhetősége nagyban támaszkodik a műemlékeket vagy autentikus épít-
ményeiket alkotó eredeti részletekre, megmaradt eredeti anyagokra. A 19. század, a századforduló és a korai modernizmus nevezetes építményei sok-
szor ezeknek a részleteknek köszönhetik azt érté-
ket, amelyet teljesen jogosan nekik tulajdonítunk. Ezek leépítése éppen azt a státust rombolná, és saj-
nos sokszor rombolja is, amelyet fáradtságos mun-
kával éppen az elmúlt másfél évtizedben sikerült jórészt visszaállítani. Kulturálisan és turisztikailag is sokkal kevesebbet ér egy olyan város, amely csak kiemelt látványosságokat nyújt, az élet működésé-
nek és a mindennapjainak történelmi emlékeit pedig hagyja pusztulni. Különösen azokat, amelyek nem csak kellően régiek, hanem komoly mester-
ségbeli tudással is készültek. Bármilyen megbúvó, jelentéktelennek tűnő részletek is ezek, felbecsül-
hetetlen értékűek, mert megmutatják a kifino-
multság és a jó ízlés életszínvonal-javító és jól-
lét-teremtő erejét.

39

(A szerző 2022. június 24-i
nagyváradai előadása alapján.)

⁹ Melyek kapcsán sok mindenről nem eshetett itt szó, a kupás cserepektől és kéményektől a virágládákon át a lépcsőházi korlátokig.

Bíró-Balogh Tamás

Erdélyi Ágnes és József Attila

1.

A *Kortársak József Attiláról* című háromkötetes gyűjtemény igazán impozáns, nagy anyagot egybegyűjtő és közreadó munka 1987-ben jelent meg az Akadémiai kiadónál. Az 1922 és 1945 között József Attiláról a nyilvánosság számára készült írásokat Bokor László gyűjtötte egybe és szerkesztette köteté, de a munkát – Bokor halála után – Tverdota György fejezte be.

Egy gyűjtés azonban – jellegéből adódóan – mindig magában foglalja a hiány lehetőségét, és nagy valószínűséggel az anyag bővíthető: mindig kerülhet elő olyan darab, amely nem szerepel a gyűjteményben. Ez viszont nem hiba, hanem jellegzetesség.

40 Irodalom

BÍRÓ-BALOGH TAMÁS (1975, Gyoma) író, irodalomtörténész. Fő kutatási területe a 20. század első felének magyar irodalomtörténete. Érdeklődésének középpontjában Kosztolányi Dezső és Radnóti Miklós életműve áll. Elsősorban az irodalmi személyesség dokumentumait kutatja, nevéhez fűződik a dedikáció mint irodalmi műfaj széles körben való megismertetése. Szegeden él.

Így történt ez Erdélyi Ágnes József Attiláról szóló írásával is, amely *Találkozásom József Attilával* címmel jelent meg nem sokkal a költő halála után a Nagyváradon megjelenő *Friss Újság* című napilapban.¹ Kimaradásának oka mögött sem politikai, sem poétikai magyarázat nem gyanítható, és mivel a cikket eredetileg közlő lap egy másik – majdnem ugyanekkor – József Attila-vonatkozású cikkét tartalmazza a gyűjtemény, valószínűleg tényleg csak elkerülte az összegyűjtő figyelmét. A KJA végi, a kötetbe fel nem vett, de ismert cikkek jegy-

zéke sem szerepelteti; ezért úgy tűnik, valóban „elfeledett”, gyakorlatilag „ismeretlen” kortársi cikkről van szó. Ismételt közreadása ennél több magyarázatot nem is igényel, álljon itt teljes terjedelmében:²

Találkozásom József Attilával

Nyáron múlt két éve, hogy egy augusztusi estén együtt ültünk egy svábhegyi villa teraszán József Attiláékkal. Több fiatal író és költő volt még ott, – barátai. A mai Szép Szó, Gondolat munkatársai. József Attila, Tolnai Gábor, Radnóti Miklós, Fejtő Ferenc s Buday György, a fametsző. Fejtő akkoriban tért vissza Jugoszláviából, s élményeiről mesélt, melyeket később fel is dolgozott; Érzelmes utazás című úti-naplójában. Később aktuális irodalmi problémákról folyt a szó, s József Attila kedves szarkasztikus modorban tett csak egy-egy megjegyzést, egyébként nem vett részt a vitában. Én ezalatt őt figyeltem, kinek verseit már régen gyűjtöttem akkor, napilapokból is kivágva, s akit most ismertem csak meg személyesen. Elnéztem ritkás, felfelé fésült haját, keskeny arcát, fakó-szőke nagy bajuszát, melyet magyarosan viselt, a kihajtott apacs ingből kinyúló vékony nyakát, a nagy ádámcsutkával. Petőfi – mondtam magamban. Ebben volt is valami igazság. Rangsorban, ahogy a nagy költők követik egymást, kezet fognak az időn át, ezeknek a kiemelkedő szellemiségeknek sorában bizonytalán rögtön Petőfi után lehetett sorozni őt. Sorsukban is sok a közös vonás. Mindketten hányt-vetett nyomorúságos életet éltek s mindketten fiatalon, hirtelen múltak el. Csak míg Petőfi egy hősi korban, élete eszményének védelmében esett el, addig József Attila, e hunyászokodó kor fia, elvesztette, a Nincsen apám se anyám nihilista hitelenségétől a felelős harcok perióduson túl eljutott a Nagyön fáig kötetig, az idegösszeomlásig, s betetőzésül egy tehervonat kerekei alá hullva keresett menekülést önmagától és korától.

Összeroppant. Mondják, már több mint másfél éve lelkibeteg, búskomor. De ki tudja, mi lett volna Petőfiből a márciusi forradalom nélkül. Szinte elképzelhetetlen. Sorsa s jelentősége szorosan összenőtt vele. A költő, ki mint érzékeny műszer, felfogja a világ rez-

¹ Erdélyi Ágnes: *Találkozásom József Attilával*. *Friss Újság* (Nagyvárad), 1937. dec. 18. 4.

² A cikk helyesírását a maihoz igazítottam. (BBT)

düléseit, fokozottabban felelősséget érez, korának minden áramlatát felfogja és kifejezi. Tudjuk, hogy finom és hiperérzékeny műszerek egy erőteljesebb és durvább hatásra összetörnek – elromlanak.

Igazán művész csak az lehet, aki maradéktalanul ember is, a szó legnemesebb – annyiszor megcsúfolt értelmében. Az igaz művész és ember rendet akar teremteni, harmóniát önmagában és önmaga körül. Meg akarja szépíteni és javítani a világot. Szenved a szenvedőkkel, és gyűlöli a szenvedések okozóját. Ezért lázongó bizonyos mértékben minden nagy művész.

Szegény József Attila összeroppant. De mindig támadnak fiatalok, friss-hitűek, erősek, akik hisznek az emberben s akik jobban fel vannak már vértézve a megpróbáltatások ellen. Ma jobban, mint valaha, szükség van annak a tudatosítására, hogy a haladás vonala megtörhet, meg is görbülhet, de mégis feltartóztathatatlanul előre megy egy tiszta jövőndőbe.

Erdélyi Ágnes (1914–1944), Radnóti Miklós féltestvére ekkor éppen Bukarestben élt, férjével, de nagyváradi „maradt”: édesanyja itt élt, Ágnes ide járt vissza, baráti-művészi kapcsolatai ide kötötték, sokat publikált itteni lapokban. (És két év múlva, válása után vissza is költözött a Körös-parti városba.)

A város több lapja is megemlékezett József Atilla haláláról, viszont „a nagyváradi sajtó legnagyobb szabású megnyilatkozása a *Friss Újság* búcsúvétele. Ez a rangos és következetesen baloldali újság négy lapszámában sorozatosan foglalkozott József Attilával. Nekrológ és értékelés, emlékezés és népszerűsítés váltja egymást a közleményekben, melyek között helyet kap a költő négy verse is”, és ez a lap „tudatosította a magyar olvasóban a román irodalom osztozását a gyászban”.³ Ebben a kontextusban jelent meg Erdélyi Ágnes cikke is.

2.

A mindössze négy bekezdésnyi, rövid írás három részből áll. Ezek közül az *első önéletrajzi*. A cikk elején Erdélyi Ágnes egy valós eseményt ír le: ez a voltaképpeni találkozása József Attilával. Visszaemlékszik, de visszaemlékezésében szemérmesen elhallgat bizonyos információkat, amelyek egyrészt a cikk szempontjából nem releván-

sak, másrészt a lap olvasói – és a cikk célközönsége – közül többen tudták e nélkül is.

Erdélyi Ágnes nem írja le, hogy pontosan mikor és hol történt ez a találkozás, és hogy miképpen is került oda ő, a nagyváradi-bukaresti lakos, újságíró és kalapkészítő. Merthogy természetesen nem véletlenül csöppent bele József Attiláék társaságába, nem véletlenül volt ő ott azon a bizonyos svábhegyi villa teraszán.

József Attila és Erdélyi Ágnes között természetesen Radnóti Miklós volt a kapocs, az ő révén találkoztak, mégpedig Radnóti menyasszonyának, Gyarmati Fanni családjának házánál, a Diana utca 15/b alatti villában. Ezt a nagy, többszintes ingatlant Gyarmati Fanni édesapja, dr. Gyarmati Dezső, az országgyűlési gyorsiroda főnöke bérelte. 1931-től itt is nyári irodai tanfolyamot indított az Első Gabelsberger Szakiskola,⁴ amelynek vezetője Gyarmati Dezső volt, és tanított benne lánya is. Gyarmati Fanni 1935-ig élt itt, akkor költöztek Radnóttal a Pozsonyi úti lakásba, de utána is Fannival gyakran töltötték itt a nyári évszakokat; nem véletlen, hogy Radnóti idilli környezetként írta le több versében is a villát és a hozzá tartozó hatalmas kertet. A cikkben említett terasz rendszeres helye volt a baráti találkozóknak, több fotó is készült itt különféle vendégek társaságában.

47

Gyarmati Fanni naplójából pedig egész pontosan meg lehet határozni Erdélyi Ágnes és József Attila egyetlen találkozásának időpontját. A cikk „egy augusztusi esté”-t említi, ez azonban tévedés: az esemény július végén történt. Gyarmati Fanni 1935. július 20-án jegyezte föl naplójába: „Este vacsora után jönnek Fejtőék és késve Attiláék, de nagyon helyesek, Attila különösen, az öregek is velünk maradnak, jól szórakoznak rajta. Gábor is itt van. Szép este, csak rövid ideig vannak itt, vilámost nem kapnának. Tulajdonképp rendesebb hosszú duma nem tudott kifejlődni, pedig Ági biztos szerette volna.”⁵

Hogy a „Fejtőék” és az „Attiláék” többes számú kifejezések pontosan kiket is takarnak, nem tudni, viszont Erdélyi Ágnes cikkének információival együtt összeállítható a baráti találkozón résztvettek névsora: Gyarmati Dezső, felesége

³ Kovács János: *Legendák kapujában. A romániai magyar sajtó József Attila haláláról*. Igaz Szó, 1978. okt. 337–351.

⁴ *Svábhegyi gyorsíró tanfolyam*. Pesti Hírlap, 1931. máj. 17. 15.

⁵ Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: *Napló. 1935–1946*. Sajtó alá rend.: Ferencz Győző, Nagy Zsejke. Bp., 2014. Jaffa. I: 63.

és Gyarmati Fanni (mint házigazdák), valamint Buday György, Fejtő Ferenc, József Attila, Radnóti Miklós és Tolnai Gábor. Ők, ahogy Erdélyi Ágnes kategorizálja őket, két folyóirat (*Szép Szó*, *Gondolat*) szerzői-szerkesztői, és mellettük Buday György, „a fametsző”, Radnóti Miklós szegedi barátja, az ekkor még aktív Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának vezetője.

Gyarmati Fanni naplóbejegyzéséből annyira derül ki, hogy a vendégek nem voltak ott sokáig, és „rendesebb hosszú duma” sem fejlődött ki, Erdélyi Ágnes visszaemlékezéséből azonban erről is lehet némileg pontosítani. Előbb Fejtő mesélt jugoszláv utazásáról, majd „aktuális irodalmi problémákról folyt a szó”. Ezekről némi vita is kialakult, amelyben azonban József Attila nem nagyon vett részt, inkább csak „kedves szarkasztikus modorban tett csak egy-egy megjegyzést”. Erdélyi Ágnes ekkor találkozott vele először személyesen (és mint utóbb alakult: egyben utoljára is), viszont nevét és költészetét már jól ismerte ekkor: „verseit már régen gyűjtöttem akkor, napilapokból is kivágva”, ahogy írja.

Ezután következik a cikk második része, József Attila leírása és jellemzése. Erdélyi Ágnes az eseményleírás után előbb az először látott József Attila külsejét írta le: „Elnéztem ritkás, felfelé fésült haját, keskeny arcát, fakó-szőke nagy bajuszát, melyet magyarosan viselt, a kihajtott apacs ingből kinyúló vékony nyakát, a nagy adámcsutkával. Petőfi – mondtam magamban.” A keskeny arcú, rövid hajú, bajszos költőt egy másik költőhöz, Petőfihez hasonlítani másoknak is eszébe jutott már; Kárpáti Aurél pl. egy 1930-as cikkében csipkelődő iróniával írta: „József Attilát különösebben az inspirálja, hogy hasonlít Petőfi Sándorhoz. Tükörrel szemközt ül a kávéházban és figyelemmel kíséri ezt a hasonlatosságot. Közben ír. Versei nem hasonlítanak.”⁶ De nem sokkal korábban Gyárfás Endre ugyanott, Erdélyi Ágneshez hasonlóan a *Friss Újság*ban hasonlította József Attilát – hatását tekintve – Petőfihez: „Kevés költő volt, akinek minden sora oly közvetlenül hatott a nagy tömegekre. E tekintetben egyenesen Petőfi utódjának tekinthető. Minden sora a szegény emberek tömegéhez szól, s a kerteles nélküli érzelm-leleplezés tökélye.”⁷ Erre rimel

rá Erdélyi Ágnes véleménye is: „Rangsorban, ahogy a nagy költők követik egymást, kezdet fogtak az időn át, ezeknek a kiemelkedő szellemiségeknek sorában bizonytalán rögtön Petőfi után lehet sorozni őt.” Két héttel József Attila halála után helyezte el a költőt a magyar költésztörténeti kánon csúcán, még mielőtt az irodalomkritika, illetve később az irodalomtörténet elvégezte volna József Attila besorolását. 1937-ben ugyanis még nem volt egyértelmű, amit később az eltelt évtizedek igazoltak. De hogy ez ennyire biztos értékítélet lett volna, vagy „csak” a tragikus halál miatti aktualitás szülte ezt a markáns és magabiztos rangsorolást, nem tudni. Mindenesetre az feltűnő, hogy Erdélyi Ágnes a magyar költészeti kánonból teljesen kihagyja Ady Endrét.

A cikk harmadik része József Attila költői alkatáról és annak kapcsán az általános költői szerepről szól, illetve arról, hogy mit jelent a költői szerep Erdélyi Ágnes értelmezésében. Itt írja: „A költő, ki mint érzékeny műszer, felfogja a világ rezdüléseit, fokozottabban felelősséget érez, korának minden áramlatát felfogja és kifejezi. Tudjuk, hogy finom és hiperérezékeny műszerek egy erőteljesebb és durvább hatásra összetörnek – elromlanak. / Igazán művész csak az lehet, aki maradéktalanul ember is, a szó legnemesebb – annyiszor megcsúfolt értelmében. Az igaz művész és ember rendet akar teremteni, harmóniát önmagában és önmaga körül. Meg akarja építeni és javítani a világot. Szenved a szenvedőkkel, és gyűlöli a szenvedések okozóját. Ezért lázongó bizonyos mértékben minden nagy művész.”

Ez a gondolat megtalálható Erdélyi Ágnes egyik publicisztikájában is. Az 1940-ben írt *A költő befelé fülel* című cikkben a cikkíró versírás közben gondolkodik a költőkön és a költészetten.⁸ A József Attilánál kilenc évvel fiatalabb Erdélyi Ágnes saját generációjának – hozzá hasonlóan – baloldali érzelmű költőinek magatartása kapcsán szinte megismétli a József Attila kapcsán a költői érzékenységről írtakat: „az emberi érzékszervek csak bizonyos mértékig bírnak felfogni szenzációkat s a borzalom is, ha túlméretezett, már nem tud jobban és jobban hatni. Ha egy embert úgy fejbe vágunk, hogy eszméletét veszti, aztán már akárhányat üthetnek rá, nem érzi jobban. Ezt a generációt nagyon sokszor fejbe kólintották már az események. Különösen a művészek idegrendszerének,

⁶ Kár [Kárpáti Aurél]: *Költők különégei. Tavaszi riport ínyenceknek*. Lantos Magazin, 1930. márc. 15., újraközl.: KJA I: 167.

⁷ Gyárfás Endre: *József Attila tragédiája*. Friss Újság, 1937. dec. 7. Újraközl.: KJA I: 579–581.

⁸ Erdélyi Ágnes: *A költő befelé fülel*. In: Uő: *Arckép szavakból. Összegyűjtött írások*. Sajtó alá rend.: Bíró-Balogh Tamás. Bp., 2020. Jaffa. 261–263.

Erdélyi Ágnes

amelynek az átlagnál nagyobb a reagáló képessége, kicsit túl sok az, ami történik. [...] Megundorodva az erőszaktól, vértől és tülekedéstől, csálódottan hátafordítanak az egésznek.”

A nekrológ kétszer is nyomatékosan, egy-egy bekezdés elején leírt állítása szerint József Attila „összeroppant”. A cikk végén pedig, éppen a költői mintául szolgáló példakép összeroppanása utáni költői lehetőségeket és feladatokat írja le: „De mindig támadnak fiatalok, friss-hitűek, erősek, akik hisznek az emberben s akik jobban fel vannak már vértézve a megpróbáltatások ellen. Ma jobban, mint valaha, szükség van annak a tudatosítására, hogy a haladás vonala megtörhet, meg is görbülhet, de mégis feltartóztathatatlanul előre megy egy tiszta jövődöbe.”

Ez is párhuzamba állítható a későbbi publicisztikával, amelyben így ír a témáról: „Költők, kik éveken át daloltunk az emberiség igazabb és boldogabb jövőjéről s voltunk »némáknak szája, gyengék ereje, gyávák bátorsága«, most megrettenve önmagunkba bújtunk, mint csiga a házába. Pedig a megénekelt jobb jövő soha ilyen közel nem volt, hiszen csak egy történelmi szakasz zárul le, nem az emberiség története. A vég egyben kezdet is, a halálból új élet sarjad. / Próbáljunk önmagunk fölé emelkedni és tovább hirdetni ezt a jobb jövőt, függetlenül attól, hogy mi, az egyének, megérijük-e annak hajnalát. Rombadúló világunk rengeteg értéket ránt magával és rengeteg emberéletet. Pedig ha sikerül túlélünk e nagy kataklizmát és részt kérhetünk majd az újra-elrendezés és alkotás

munkájából, akkor elmondhatjuk, hogy érdemes volt kibőjtölni, érdemes volt élni. Olyan időknél voltunk tanúi, amelyek nem ismétlődnek meg minden generáció életében. / A költők hangja újra azzá lesz, ami minden hősi korban volt, milliók hangja, a mélyben némán alkotók hangja, és műveik: tükör, amelyben önmagukat, építő lendületüket csodálják a megifjodott tömegek.” (A cikkben belüli idézet önidézet: Erdélyi Ágnes *Mi, zsold nélküli lovagok* című 1933-as verséből való.)

43

3.

Erdélyi Ágnes egyetlen találkozásról számolt be írásában – mert többről nem tudott. Élete nagy részét Nagyváradon élte le – egy szilágysomlyói és egy bukaresti kitérővel –, Budapestre csak ritkán tudott elutazni. Ilyenkor azonban találkozott Radnóti kapcsolathálózatának más tagjaival is – de József Attilával többet nem. Erre persze nem is igen volt módja: József Attila 1937 decemberének elején meghalt.

Később azonban – a fenti cikken kívül – több vonatkozásban is felbukkant József Attila neve Erdélyi Ágnes irodalmi működése során. Érdemes ezeket is számbavenni.

Fennmaradt egy magánlevél, amelyet a *Korunk* főszerkesztőjének, Gaál Gábornak írt 1938. február 15-én. Ebben rövid értékelését adja a köl-

⁹ Lásd: *Arckép szavakból*, 198–199.

tőnek: „A Korunk József Attila-száma nagyon szép volt. Csak az a szomorú, hogy sor került rá, és hogy nem életében ünnepelhette az irodalmi világ ezt a ragyogó tehetséget, valami derűsebb alkalomból. Nagyon szimbolikus volt egész élete és halála, jellemző a korra, amelyben élünk.”¹⁰

Ugyanennek az évnek a nyarán József Attila-emlékestet tartottak Nagyváradon,¹¹ és ugyanekkor megalakult a magyar nyelvterület első József Attila Társasága, amelynek azonban – a közeledő, majd zajló háború miatt – soha nem volt működési lehetősége. Mindenesetre ennek a „létező, de hivatalosan el nem ismert” Társaságnak tagjai között természetesen ott volt Erdélyi Ágnes is.¹²

1940. december 29-én Radnóti Miklóssal meglátogatták műtermében Dési Huber Istvánt. A festő megmutatta nekik új képeit. Radnóti aznapi naplóbejegyzése szerint barátja „az Illyés-portrékat átdolgozta, az egyik különösen döbbenetes most. Attila került az ülő, kezében könyvet tartó Illyés mögé, esetségében felmagasló árnyék, a háttér táj-

kép”.¹³ Ez a kép Dési Huber *Illyés Gyula és József Attila kettős arcképe* című műve – nyilvánvalóan ennek kapcsán kezdtek el beszélgetni József Attiláról is. „Sok szó esik persze Flóráról – írja szintén Radnóti – Ágnes kíváncsi, kerekre nyílt szemmel, borzongva érdeklődik.” A „borzongva” szó említése külön érdekes itt, egyrészt mert nem lehet tudni, pontosan miket mondtak el neki, amit a pesti irodalmi közegben tudtak, másrészt éppen ezért csak sejteni lehet, hogy miért volt Ágnesnek a borzongás a reakciója a hallottakra.

És mint cikkéből, mint pedig más megnyilatkozásaiból egyértelmű: Erdélyi Ágnes a legnagyobbak között tartotta számon József Attilát. Volt azonban egy költő, akit még nála is többre értékelt. Kahána Mózes, aki 1937 és 1940 között, Ágnes bukaresti évei alatt volt az ekkor férjezett költőnő szellemi és érzelmi társa, egyik visszaemlékezésében leírt egy jelenetet, amikor Ágnessel vitatkoztak a testvér, Radnóti Miklós költészetéről. Kahána objektívebb, Ágnes – természetesen – szubjektívebb szempontrendszer alapján érvelt, és a helyzetből adódóan Kahána nem tudta meggyőzni Ágnest, mert ő „Miklóst minden magyar költőnél, Attilánál is nagyobbra tartotta”.¹⁴

¹⁰ PIM V.4764/80/2. – A levél helyesírását a maihoz igazítottam – BBT.

¹¹ *József Attila est.* Friss Újság, 1938. aug. 28.

¹² Horváth Imre: *Ha a múzsa táncra kérne... Élmények és reflexiók.* Bukarest, 1984. Kriterion, 184. Lásd még: Uő: *A mi József Attila társaságunk.* Fáklya, 1971 máj. 7. 4.

¹³ Radnóti Miklós: *Napló.* Szerk.: Ferencz Győző. Bp., 2018. Magvető. 155–156.

¹⁴ Kahána Mózes: *Ágica, a féltestvér.* Új Írás, 1969. febr. 99–103.

„A könyvcsinálás egy szakma”

Dávid Gyulát Gálfalvi Ágnes kérdezte 2021. július 8-án,
majd 2022. április 4-én

Gálfalvi Ágnes: *Milyen indítékból kezdett a romániai magyar könyvkiadás történetével foglalkozni?*

Dávid Gyula: Az elméleti érdeklődés mindennapos szerkesztőségi munkám szerves következménye volt.

A romániai könyvkiadási rendszert átalakító intézkedések nyomán 1970 januárjában elkezdődött a munka a Kriterionban, némiképp új felállásban. Ott voltak az Irodalmi Kiadó régi munkatársai: Botár Emma, Kacsó Judit, András János, Szász Béla, meg hát persze Bodor Pali, ő volt ugyanis a régi Irodalmi Kiadó magyar osztályának a vezetője. És ott volt a kolozsvári részleg, a műszaki szerkesztőség: Bálint Lajos, Deák Ferenc, Hatházy Ferenc, Mező Piroska. Új emberekként ketten kerültünk be Mikó Imrével, majd menet közben Lajos még átcsábította a nyomdából Nagy Enikőt és Debreczeni Ágít korrektornak. A Kriterionnal együtt alakult kolozsvári Dacia viszont, amelynek a magyar főszerkesztője Lászlóffy Aladár lett, s ahová új emberként bekerült Varró János, átvette Kerekes Gyurit, Dáné Tibort, Keresztesi Évát és Fodor Irént, meg a korábbi Ifjúsági Könyvkiadó műszaki szerkesztőségét, amelynek Hlavathy Lajos volt a vezetője.

Énnekem már korábban is volt kapcsolatom a kolozsvári magyar szerkesztőségekkel: rövid ideig helyettesítettem is Kiss Katalint, majd a bukaresti szerkesztőségből Konsza Juditot. De a könyvkiadás egész struktúrája olyan nagy mértékben alakult át, hogy alaposabb áttekintésre volt szükség, pláne, hogy jó néhány román kiadó hatásköri leírásába bekerült akkor a magyar nyelvű könyvek kiadása (az első évtizedben 13 kiadó adott ki Romániában magyar nyelvű könyvet), s a szerzői megkeresések elbírálásához ennek a teljes mezőnynek az ismerete elengedhetetlen volt. Így indult el az én adatgyűjtésem, és így született belőle az az első interjú, amelyet Beke készített, s amelynek keretében a hetvenes évek teljes romániai magyar könyvtermését áttekintettem. Utána folytatódott ez az áttekintés a nyolcvanas évekkel, végül – már a 89-es változás után, amely ismét teljesen új fejezetet nyitott a hazai magyar könyv-

kiadásban – a kilencvenes évekkel. Engem ez ambicionált és érdekelt is. (Ez a három áttekintés megjelent az *Írók, művek, műhelyek Erdélyben* c. kötetemben 2003-ban.)

Kovács Máté az ELTE könyvtártudományi tanszékének volt a vezetője, aki elindított egy *Könyv és könyvtár a magyar társadalom életében* című sorozatot, amelynek megjelent két kötete, egyik 1967-ben, a másik 1970-ben. Jelentkeztek, hogy lenne egy harmadik kötet, amely a könyvkiadás történetét tekintené át, és ahhoz kérték tőlem az erdélyi anyagot. Közben azonban 1973-ban Kovács Máté meghalt, és ebből az egészből nem lett semmi. Maradt csonkán az a tanulmány, amely a két háború közötti korszakról szól.

Interjú 45

DÁVID GYULA (1928) irodalomtörténész, szerkesztő, lexikonszerkesztő, művelődésszervező. A rendszerváltás előtt a Kriterion Könyvkiadó kolozsvári szerkesztőségét vezette, majd 1992-ben megalapította a Polis Könyvkiadót.

GÁLFALVI ÁGNES (1970) a kolozsvári Irodalomtudományi Intézet doktorandusza, műfordító, a Lector Kiadó vezetője. A rendszerváltás utáni romániai magyar könyvkiadás történetét kutatja.

A romániai magyar könyvkiadás részletekbe menő áttekintésére ezenkívül alkalmat kínált a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, amelynek szócikkei között nemcsak a fontosabb kiadók eredményeinek áttekintése szerepelt, hanem egyik-másik kiadó némely kiemelkedő sorozatának bemutatása is. Önálló szócikke van például a *Horizont*nak, a *Forrás*nak, a *Romániai Magyar Íróknak* (mind a három az Irodalmi Kiadónál indult a hatvanas évek elején), és más kiadók sorozatainak is. És ott van az 1994-ben megjelent harmadik kötetben a *könyvkiadás* címszó is, amelyben

a kilencvenes évek elején bekövetkezett kiadói változásokat is jelezni lehetett.

Intézménytörténeti érdeklődésem nem állt meg itt: a 89-es változás eredményeként 1991-ben újraalakult az EMKE, s ezzel új pászma adódott számomra: kulturális intézményeink számbavétele, amelynek eredményei – a magyarországi fórumokkal létrejött kapcsolatok révén – több konferenciakötetben (pl. *Nemzetstratégia a harmadik évezred küszöbén*, 1996) és áttekintőbben a *Magyarország kézikönyve* című könyvsorozat *Magyarok a világban. Kárpát-medence* című kötetében (2000) jelentek meg.

GÁ: Az 1990 utáni könyvkiadás kutatásában történt-e valamilyen előrelépés?

DGy: A változás utáni első évtized romániai magyar könyvkiadását (1998-ig) Szigethy Rudolf dolgozta fel. Ő akkor, ahogy lehetett, számba vette az addigi termést, ami azonban utána történt, az feldolgozatlan. A fő probléma, hogy azóta nincs mire támaszkodni. Erre a beszélgetésre készülve, kíváncsiságból elkezdtem nézelődni egy kicsit, hogy 2000 óta – tulajdonképpen Szigethy után – mi is történt, nem csak a könyvek, hanem a kritikai reagálások terén is, és éppen tegnap találtam meg a CIP-nyilvántartás katalógusát. Ebből a magyar anyag kiszedegetése lassan megy, mert elég nagy az állomány. De ami előjön, az nagyon érdekes, mert olyan helyeken jelennek meg magyar könyvek, hogy az ember nem is gondolná.

GÁ: A CIP-bibliográfia alapján vezetett nyilván-tartásom szerint a 2020-as évben Romániában legalább 498 magyar nyelvű kiadvány jelent meg (nem minden megjelent könyvnek van érvényes ISBN-je). 2021-es kiadványt kb. 570-et számoltam össze, tehát a járványhelyzet, a válság ellenére nem csökkent a kiadott címek száma.

DGy: Ugye a pályázatok mentek, s a pályázatokat teljesíteni kellett. Volt régen egy kötelese példány-törvény, amely még a szocializmusban is működött – ez azt jelentette, hogy a nyomda minden nyomtatványból a gyászjelentőig és a meghívóig menően el kellett küldjön kötelese példányokat Bukarestbe, ahonnan továbbították például a kolozsvári Egyetemi Könyvtárba, amelynek szintén van egy külön kötelese példány-katalógusa és raktára. És amikor jött a változás, történetesen a református nyomdánál volt Tonk István, készült a nyomdánál egy könyvünk, és mondtam Istvánnak, hogy áll a dolog ezzel a törvénnyel. Azt mondta: „Most nincs törvény rá, és engem senki nem köte-

lezhet erre – nem csinálom.” Egyszerűen azt mondta, hogy nem.

Utólag ezeket a kötelese példány-raktárakat is selejtezték. Ott van például az 1950–1953-as könyvkiadásunk bibliográfiája, amelyik szintén az EME-sorozatban jelent meg. Ez úgy készült, hogy kiadták államvizsga-dolgozatnak valakinek – ez a 80-as évek elején volt –, és mivel olyan kapcsolataink volt az Egyetemi Könyvtárral, hogy a fiút beengedték a kötelese példány-raktárba, ő annak alapján csinálta meg azt a bibliográfiát, amely azért volt fontos, mert a romániai könyvtermés címeit havi füzetekben publikáló *Bibliografia RPR* (majd *RSR*) csak 1954-ben indult. Amikor azonban ezt az államvizsga-dolgozatot Szigethy Rudi és Újvári Marika kiadásra ellenőrizték, kiderült, hogy 89 után a kötelese példány-raktárt is selejtezték, és volt jó néhány olyan könyv, ami már nem volt sehol. Persze lehet, hogy Bukarestből nem selejtezték, de Kolozsvárról ez az anyag eltűnt. Ezért volna fontos az, hogy valaki folyamatosan számontartsa az évi megjelenést, ugyanúgy, ahogy annak idején, az első kisebbségi időszakban György Lajos, utána Ferenczi, majd Valentiny. Ezek évről évre az *Erdélyi Tudományos Füzetek*ben megjelentek, végül jött Monoki, aki kiegészítette az egészet, és könyvet csinált belőle. A történet érdekessége, hogy ez a Monoki-féle könyvbibliográfia 1944 őszén a nyomdában részben készen állott: egyik része mint tördelt szöveg, másik spaltokban, kutyanyelveken, a harmadik része gépelt állapotban. És amikor mi 1969-ben hozzáfogtunk a Romániai Magyar Irodalmi Lexikonhoz, valaki felfedezte ezt a kéziratot az Országos Széchényi Könyvtárban, és a RMIL-hoz nagyon sokat használtuk másolatban. Aztán 90 után, amikor már lehetett legálisan a Széchényi Könyvtárral kapcsolatot teremteni, velük egyeztetve, Jancsik Pállal ketten megcsináltuk, az EME 1997-ben kiadta az egész könyvet. Az eredeti kézirat itt van az irataim között.

Monokinak ezen kívül van egy másik, szintén alapos munkája: az 1919–1940 közötti időszak romániai magyar sajtóbibliográfiája. Ez könyvként megjelent az 1940-es években, a Széchényi Könyvtár kiadásában. Nekem megvolt ez a kiadás, de a példányomat odaadtam Baróti Palinak, ő pedig elvesztette, aztán valahol lemásoltatta, és úgy adta ide nekem, ebben a formában (*mutatja*).

Aki tehát a Szigethy utáni, 2000-es éveket fel akarja dolgozni, annak az ISBN-füzetek alapján kell elindulnia, és utána nézni körül, hogy mi az, ami még itt-ott előfordul, és az ISBN-kiadvá-

Dávid Gyula

nyokba valamilyen oknál fogva nem került be. Erdemes lenne valakinek intézményesen követni az évente megjelent magyar könyveket. Például a Communitas-pályázat kuratóriumának, amikor döntésre kerül a sor, kellene látnia, hogy mi az a közeg, amelyikből a pályázatra benyújtott – mondjuk – 2-300 tétel (amiből 120-at támogatnak) kikerül.

A könyvkiadást támogató testületek munkájára egy ideig közvetlen rálátásom volt, mert benne voltam mind a Romániai Magyar Könyves Céh által felügyelt kuratóriumban, mind a Magyar Művelődési Minisztérium keretében működött Kárpát-medencei könyvkiadás-támogatási pályázat kuratóriumában, annak az 1992–2005 közötti időket felölelő iratanyaga itt vár, bedobozolva, feldolgozásra.

A romániai könyvkiadás- és általában kultúrátámogatási források között a legfontosabb volt az, amelyet a nemzeti kisebbségek számarányának megfelelően a román költségvetésből származott, ennek elosztását némi kezdeti bizonytalankodások után az időközben megalakult Romániai Magyar Könyves Céhre bízták. Aztán egy adott pillanatban az RMDSZ úgy gondolta, a Könyves Céh kuratóriumában részrehajló elosztás folyik, s eldöntötték, nem hagynak bennünket magunkra garázdálkodni, mert a pénzek jelentős része évről évre 5-6 kiadónak jutott. Holott egyszerűen arról

volt szó, hogy ezek a kiadók (mondjuk a Pallas-Akadémia vagy a Mentor vagy a Kriterion, vagy már a Polis is) tudták azt, hogy mit jelent könyvet csinálni, volt egy távlati koncepció, volt egy mérce, és ezt érvényesítve készítették elő pályázatra benyújtott kéziratokat. Viszont voltak sokan, akik könyvkiadásra vállalkoztak, kellő szakmai felkészültség nélkül, vagy azt menet közben így-úgy alakítgatva jelentkeztek, és persze hátrányban voltak. Mert a pályázatra „előszerkesztett” kéziratokkal lehetett csak jelentkezni, s némelyek azt sem tudták, hogy ez mi fán terem. És az igazsághoz az is hozzátartozott, hogy a pályázatok elbírálása során az említett kiadóknak is akadt két-három (sokszor több) pályázata, amelyeket az „elfogult” kuratórium nem támogatott, többek között azért sem, hogy ne vádolhassák részrehajlással.

Különben ennek a kuratóriumnak megvolt a maga működési szabályzata, s abban elég pontosan körül voltak írva az elbírálás kritériumai. Egy időben a Könyves Céh kuratóriumában még az is felmerült, hogy a pályázóktól bekérjük az előző évben kiadott könyveik egy-egy példányát, hogy a kuratórium felmérhesse, mit csinálnak a kapott pénzzel.

Az RMDSZ jónak látta a Communitas Alapítvány keretében a könyvkiadásra szánt alapot saját kezelésébe venni. Hogy milyen eredménnyel, azt – mint a Polis Könyvkiadó egykori vezetője – a magunk bőrén tapasztaltam.

47

Mindenesetre, ha a hazai magyar könyvkiadást – „belbecsét” és szakmai színvonalát tekintve – arra a szintre szeretnénk emelni, amelyre a nagy elődök, az Erdélyi Szépművészeti Céh vagy a Minerva és – hogy egy kicsit hazabeszéljek – az 1989 előtti Kriterion példája kötelez, akkor a legfontosabb lenne a Communitas egész könyvkiadás-támogatási rendszerét visszahelyezni a könyvszakma hatáskörébe. Mert amikor én 1992-ben a Polis ügyvezetője lettem, a jogosítványhoz le kellett mennem Bukarestbe, és egy szakmai zsűri előtt számot kellett adnom arról, mennyit értek a könyvkiadáshoz. És csak azután „atesztáltak”. Ha valakinek pénze van, s talál egy nyomdát, ahol a pénzéért neki az összehordott szövegéből könyvet csinálnak, lelke rajta. De annak, amit a közpénzből támogatva előállítanak, legyen meg a szakmai fedezete!

A könyvkiadás-támogatási pályáztatás rendjébe különben nem csak a Könyves Céh kuratóriumán át volt belátásom. 1992–2003 között benne voltam egy magyarországi könyvpályázati kurató-

riumban is, amely a Művelődési Minisztérium keretében indult be, és az egész Kárpát-medence határon túli magyar könyvkiadását kívánta átfogni. Ez is egy, az átmeneti időkre jellemző történet: fényt vet arra, hogy a rendszerváltás után hivatali pozícióhoz jutott apparátusban mennyire működtek tovább a pártállami idők reflexei, amikor egy-egy párttitkár korlátlanul ítéltetett elevenek és holtak fölött.

Történt ugyanis, hogy még 1992-ben, Antall József kormánya idején, egy szép napon a Művelődési Minisztérium egyik osztályvezetője, Töttössy Istvánné leüzent H. Szabó Gyulának, hogy van náluk egy könyvkiadás-támogatási pályázat, amelyre Erdélyből is beérkeztek kérések, mondjon róluk véleményt. Gyula ezt nem vállalta egyedül, s önhatalmúlag összehívott néhányunkat (az EMKE részéről voltam én, az EME részéről Benkő Samu, az írók részéről Szilágyi István, a Misztótfalusi Nyomda részéről Tonk István, meg persze ő is), és elvégeztük a munkát, hozzátevé még néhány javaslatot, többek között, a közelgő 1993-as évre – 1848 másfél százados évfordulójára gondolva – egy Petőfi-összest is. A jegyzőkönyvünk felment, Töttössyné pedig összevissza firkálta-huzigálta, többek között kidobta a Petőfi-összest is. En, a többiek nevében is, tiltakozó levelet küldtem a minisztériumba, és egyet külön Kálmán Attila államtitkárnak (akit ismertem-forma, mert egykori udvarhelyi matematika-tanárom rokona volt). A minisztériumi küldöttség aztán azon az őszön lejött Kolozsvárra, az állandó magyar színház születésnapjára, s ekkor én személyesen is megkerestem Kálmán Attilát, ő pedig összeeresztett Töttössynével. Óriási veszekedés lett belőle. Én kikértem magunknak, hogy – mint az átkosban – megint kívülről mondják meg azt, hogy nekünk mi kell, ő meg védte pozíciójából fakadt „tekintélyét”. Az lett a vége, hogy a minisztérium keretében létrehozták ezt a kuratóriumot, s annak kidolgoztak egy működési szabályzatot is (mert addig az sem volt). Voltak tehát az országos zsúrik (nálunk, a Felvidéken, a Vajdaságban, Kárpátalján, Horvátországban, Szlovéniában), azok értékelték a hozzájuk tartozó pályázatokat, majd értékelésüket ez a felső kuratórium véglegesítette, amelyikben minden ország-résznek megvolt a képviselője (és persze a minisztériumnak, a magyarországi könyvszakmának is). Az ad hoc bizottság pedig – az időközben megalakult Romániai Magyar Könyves Céh testületként – átalakult Országos Könyvtanácsá.

Persze változtak az idők, s változtak az emberek – a magyar Művelődési Minisztériumban is.

1994-ben történt – akkor már Fodor Gábor volt a miniszter –, hogy egy, az egész magyar költségvetést revideáló akció során azt az alapot is, amely ennek a pályázatnak az anyagi részét biztosította, levágták 30%-kal. A Töttössyné helyén ülő minisztériumi tisztviselő pedig önhatalmúlag lefaragta a nagykuratórium által előzőleg jóváhagyott, sőt ki is értesített támogatási döntéseket. Tiltakozásunk ekkor egyenesen Fodor Gáborig és a Határon Túli Magyarok Hivatala elnökéig, Lábady Lászlóig ment, csak az ő közbelépésükre sikerült visszatérni az önkényes osztályvezetői döntésre.

Az ilyen konfliktusok után aztán működésbe lendült – és szerintem jól működött – ez a rendszer. Később Egyed Albert, majd Elekes Botond voltak ennek a minisztériumi főosztálynak a vezetői, s egy kiváló titkárnő, Cs. Muzsnay Enikő, akinek a sokszor zavaros ügyek tisztázásában igen sokat köszönhattünk. A végén aztán már nem tudom, melyik kormány megszüntette ezt a minisztériumi alapot, és a hatáskörét (a pénzzel együtt) átruházta a Bethlen Gábor Alapnak.

1989 előtt az volt a rendszer, hogy minden kiadónak volt egy éves dotációja, ebből fedezte a rezsit, és előlegezte meg a készülő könyvekkel kapcsolatos költségeket. Aztán a kész könyvet átvette az állami könyvterjesztő, ki is fizette egy tételben, amit visszafizettünk az államnak. En valami ilyesmit tartanék ma is kiinduló ötletnek... Persze most már kétszáz kiadó van Erdélyben legalább, kétszáz kiadónak pedig nem lehet dotációt adni. Ezt tartanám egészséges megoldásnak: kiválasztani azokat a kiadókat, akik az asztalra már komoly dolgokat letettek, akkor azt mondani: neked adok dotációt, és aki azon kívül ki akar adni könyvet, harcoljon a piacon. Persze ez a piacgazdaságnak a teljes – vagy legalábbis egy faramuci – tagadása, úgyhogy biztosan nem lehet megcsinálni...

GÁ: *Dehogynem, kiadói programokat támogatni.*

DGy: Van ilyen megoldás az EMKE hatáskörében is, mert végül Dáné Tibi volt ebben a nagy – az ő EMKE-elnöksége időszakában alakult ki és rendeződött jogilag is a Magyar Házak hálózata, amelynek egységei főleg szórványvidéken működnek, és amelyek kapnak egy egyhavi dotációt a fizetésekre, a rezsire. És működnek, és csinálnak még kismillió dolgot azért a pénzért. Azonkívül pályáznak is erre-arra-amarra, de van egy alap, amely létbiztonságot jelent számukra. Ez talán működne a könyvkiadásban is. De nem fogják megcsinálni, egész biztos.

A jelenlegi pályázati rendszernek van egy nagy hátránya: eseti kezelésre van beállítva, s nem teszi lehetővé az adott kiadó számára a távlati tervezést. Hogy én mint kiadó a következő évben mit adhatok ki, az attól függ, mire tudom összeszedni a kiadáshoz szükséges pénzt. Ha tőlem függne, én adnék az arra – legalább 10 évi munkával bizonyítottan – valóban érdemes kiadóknak egy meghatározott működési alapot, s azon felül lehetnének a pályázatok, amelyek a kiíró által fontosnak tartott témákra adnának eseti támogatást. Hiszen egy valamirevaló kiadónak a belső munkatársak fizetésére, székhelyének bérére és rezsijére is költenie kell, ezt kiadott könyvei „nyereségéből” kellene kiállítania, ami a mai helyzetben illúzió.

Ez a mostani rendszer még egy veszélyt hordoz magában: a klientúra-építés csábítását. Ha én három kiadónak adok támogatást, akkor engem hárman szeretnek, ha 33-nak adok, akkor harminchárman fognak szeretni. A pályázatonak – ha az a könyvszakmán kívülről osztogatja a pénzt – nyilván ez az érdeke. Ez a másik oka annak, hogy az egész pályázati rendszert rossznak tartom – rossznak tartottam már ezelőtt 20 évvel, akkor, amikor megindult.

Persze engem ma már senki meg nem kérdez. Kutyaugatás nem hallatszik az égbe – pláne innen, a Madarasi Hargita tövéből, ahol beszélgetünk.

De ez a bekebelezés – vagy ne legyek rosszhiszemű: a civil szféra feladatköreinek átvétele az RMDSZ részéről – egyébként nem csak a könyvkiadás gondja.

Ma már senki nem emlékszik arra, hogy induláskor az RMDSZ két pilléren állt: volt egy Szövetségi Képviselő Tanács (SZKT), és volt egy Szövetségi Egyeztető Tanács (SZET) – ez utóbbiban képviseltették magukat a jelentősebb civil szervezetek: az EMKE, az Erdélyi Múzeum-Egyesület, a Pedagógusszövetség és a többi. Az elnöke Csávossy György volt, s a gyűlésein, ahol a civil szféra különböző problémái, megoldásra váró gondjai kerültek megvitatásra, ott ült Jakó Zsigmondtól és Benkő Samutól Gyimesi Éváig mindenki, aki ezen területek valamelyikén tevékenykedett. Már akkor volt egy szépséghibája, hogy ennek az egész grémiumnak egyetlen szavazata volt az SZKT-ban, ahol az RMDSZ döntései, határozatai születtek. De mégis volt egy fórum, ahol elmondhattuk a magunk gondjait, javaslatait, megvitathattuk őket.

Voltak sokan, akik könyvkiadásra vállalkoztak, kellő szakmai felkészültség nélkül, vagy azt menet közben így-úgy alakítgatva jelentkeztek, és persze hátrányban voltak. Mert a pályázatra „előszerkesztett” kéziratokkal lehetett csak jelentkezni, de némelyek azt sem tudták, hogy ez mi fán terem.

Aztán egy adott pillanatban az RMDSZ elkezdte a civil szféra egyes területeinek irányítását a maga hatáskörébe vonni: kiépítette a maga ügyvezető alelnöki rendszerét, amely ma működik. Annak idején, amikor elindult ez a folyamat, Markó Bélát (már ő volt az RMDSZ elnöke) többen is próbáltuk meggyőzni róla, hogy ne menjen ezen az úton, hogy hagyják a civil szférához sorolható testületeket a maguk körében tevékenykedni. Egy alkalommal, emlékszem, Benkő Samuval kerestük fel egy kolozsvári útja alkalmával, később egy, a Pallas-Akadémia által szervezett szegedi író-olvasó találkozó alatt próbáltam őt győzködni: „Te, Béla, ha a kultúra az RMDSZ kezében van, akkor azok a vidéki emberek, akik szívesen dolgoznak a kultúrában, de nem érdekli őket a politika, vagy nem értenek egyet az RMDSZ-szel, félre fognak állni. Nem lehet egy politikai szervezethez kötni a kultúrát, azt csinálják azok, akik a kultúrát akarják csinálni, a politikát meg csinálják azok, akik ahhoz értenek.” De hiába érveltem. Különbem nemrég fedeztem fel, hogy ez a stratégiaváltás Domokos Gézát is foglalkoztatta: memoárjának, az *Esélynek* egy helyén¹ is előjön – még hozzá az RMDSZ arculatváltásának összefüggésében –, de ő sem tudott eredményre jutni.

Végül a SZET – ez már a Csávossyt követő Kelemen Hunor elnöksége idején történt – meg is szűnt.

Az RMDSZ és egyik-másik civil szervezet között különben azelőtt sem volt felhőtlen

¹ II. kötet 78-79.

a viszony, különösen vidéken. Némelyik megyei RMDSZ tisztségviselő átvette az egykori pártapparátus modorát, úgy gondolta, hogy minden magyar ügyben az övé az utolsó szó. Volt olyan esetünk, hogy a megyei RMDSZ-elnök megfenyegette az EMKE helyi emberét, hogy ha nem csinálja azt, amit ő mond, akkor kirúgja.

De a szereptévesztő helyi kiskirályok basáskodásánál voltak komolyabb gondok is, és én mint akkori országos EMKE-elnök ilyenekkel is szembesültem. Történt például, hogy az egyik helyi EMKE-szervezet számára adódott egy ingatlan megvásárlásának a lehetősége, amelyet a helyi Magyar Ház céljaira akart megszerezni, s pályázott is rá az (akkor még meglévő) Illyés Alapítványnál. Első fordulóban nem kapta meg a teljes összeget, de lekötötték az elég jó helyen, a városka központjában lévő emeletes házat. Következő pályázati fordulóban ismét pályázott a még hiányzó összegre, de azt már nem ő kapta meg, hanem a helyi RMDSZ, még hozzá – mivel politikai szervezetként nem pályázhatott – egy szomszéd városban működő civil szervezet neve alatt. És én még azt sem tudtam elérni, hogy az ingatlan a helyben működő civil szervezetek közös Magyar Háza legyen, s hogy megállapodásban rögzítsék használatának módozatait.

SO Ebből az esetből is tanulva, én akkor megpróbáltam az RMDSZ belső alkotmányába bevinni egy olyan fejezetet, amely helyi szinten szabályozta volna a RMDSZ és a helyi civil szervezetek viszonyát – ez sem sikerült.

Különben én a szatmárnémeti kongresszuson fejeztem be teljesen az RMDSZ-szel való kapcsot.

1989 előtt az volt a rendszer, hogy minden kiadónak volt egy éves dotációja, ebből fedezte a rezsit, és előlegezte meg a készülő könyvekkel kapcsolatos költségeket. Aztán a kész könyvet átvette az állami könyvterjesztő, ki is fizette egy tételben, amit visszafizettünk az államnak. Én valami ilyesmit tartanék ma is kiinduló ötletnek...

lattartást. Ennek napirendjén bizonyos alapszabály-módosítás is szerepelt, s ebben valamilyen kultúrát érintő téma került napirendre – elő tudnám szedni pontosan, hogy miről volt szó, de nem is érdekes. Én is jelentkeztem hozzászólásra, felmentem a mikrofonhoz, elkezdtem a mondókámat, de a harmadik mondatnál Frunda, aki épp elnökölt abban a fázisban, megállított, s azt kérdezte, hogy leadtam-e ezt a javaslatot előzőleg írásban. „Nem adtam le – mondtam –, most mondom el.” „Na, akkor, kérem, köszönöm szépen a hozzászólását! Ha nem adta le, akkor nincs miről beszélni” – és lezavartak a pódiumról.

Aztán az EMKE-ben lejárt a mandátumom. Azóta maradt a morfondírozás, és csak ilyenkor bosszankodom, amikor előjönnek ezek a régi dolgok. Persze, amikor a 90. évet betöltöttem, jött az RMDSZ-felmagasztalás is, hogy ilyen munka, olyan munka... De a fene egye meg, engem ne tiszteljenek meg azért, mert elértem a 90 évet, ha akkor, 70 éves koromban nem figyeltek oda arra, amit mondtam. Sőt, kivették a kezemből a mikrofont...

GÁ: *Azt eddig is tudtam, hogy ez a rendszer ma elavult, de megrázó volt hallani, hogy már eleve rossz volt.*

DGy: Lehetett sejteni, hogy ennek mi lesz a következménye. És akkor itt-ott-amott elkezdtek az elégedetlenek másfelé kacsintgatni, pláne, hogyha még támogatást is kaptak Magyarországról. Aztán hamar kiderült, ott is csak a дума volt nagy.

GÁ: *Az, hogy a Communitas-pályázat nyomdai költséget támogat, hogyan fogalmazódott meg, és miért e mellett döntöttek?*

DGy: Ez a Communitas Alapítvány létrejöttétől kezdve így volt. Aztán volt egy olyan pillanat – ez már a 2000-es évek elején történt –, amikor a kultúra tevékenységi területein az RMDSZ felkérésére különböző helyzetfelmérések és távlati cselekvési tervek készültek. A könyvkiadás helyzetéről Hajdú Áron készítette el a maga előterjesztését. Egy Takács Csaba által összehívott gyűlésen, ahová a könyvkiadókat hívták meg, megvitattuk ezt a tervezetet. Utána az RMDSZ megfogalmazta a maga végkonklúzióját, miszerint a könyvkiadási pályázatok lebonyolítását átutalták a Communitas Alapítvány hatáskörébe. És azóta ez van.

H. Szabó Gyulának van egy mondása: „Pénzt csak egyféleképpen lehet elosztani – rosszul.” Nos,

ez azért nem egészen így van: a könyvkiadásnak vannak nem csak tartalmi, de szigorúan szakmai kritériumai, és ezeket a valóságba átültetni, számonkérni nyilván a könyvszakma dolga volna. A két világháború között is volt sok-sok intézmény, szervezet, amely könyvet adott ki. De érdemi támogatást – nem csak anyagiakban – az Erdélyi Szépmíves Céh és a Minerva kapott (utóbbi nyilván más formában), s ők egyúttal tartalmi és könyvszakmai mércét is állítottak fel. Állhat egy kuratórium nagyon okos és tisztességes emberekből. De – hangsúlyozom – a könyvcsinálás egy szakma. Aztán az egész a történelem süllyesztőjébe került, s ma az RMDSZ által kinevezettek grémiuma bírálja el a Communitas-pénzből a könyvkiadás támogatására befutott pályázatokat.

GÁ: *Mikortól mondhatjuk azt, hogy nem tartotta el saját magát például egy regény?*

DGy: A mai példányszámokat szégyen ki is mondani. Háromszáz-ötszáz példány, attól függ, hogy mennyit ad a pályázat a nyomdaköltség támogatására. Ott próbál a kiadó lavírozni, hogy lecsökkenti a példányszámot. Sajnos ez a példányszám-dolog a könyveink piaci forgalmazásának egyre megoldhatatlanabbnak tűnő gondjával is összefügg.

Hát ez a baj: egy kiadó nem engedheti meg magának azt, hogy saját terjesztőt tartson fenn. A Polisznál egészen 2000-ig volt önálló terjesztője a kiadónak. Abban az időben még a könyvimport sem indult meg Magyarországról rendszeresítve, s a Polis részben abból is élt, hogy Magyarországon ott volt a rengeteg eladatlan könyv – én is jártam abban az Ócsai úti raktárban, egy tyúkfarmnak készült épületegyüttesben, amit a Magyar Könyvterjesztő bérelt. Egész hegynyi Szócs Géza-kötet, Csiki László meg ilyenek voltak. Mi akkor azt mondtuk: hozzuk haza ezeket a kitántorgott erdélyieket, hogy legalább itthon fogyjanak el – és teherautószámra hoztuk a könyvet Magyarországról nagyon olcsón. És Papp-Zakor Bandinak, aki akkor a Poliszban a könyvterjesztés felelőse volt (jelen pillanatban a Kolozsvári Rádióé a bemondója, 2000-ben hagyott ott minket a rádióért) volt egy hálózata, amit kiépített Nagybánától egészen Aradig, főleg a szóróványvidéken, s Szatmárnémetiben, Nagykárolyban, Nagyváradon, Nagyszalontán, Aradon is voltak üzleti kapcsolataink, ahová nem csak a saját könyveinket, hanem magyarországi forrású importkönyveket is szállítottunk. Amikor a magyarországi könyvkereskedelem felébredt, és elkezdte megszervezni saját magát a határon

túlra is (meg hát Bandi is itthagyt minket), az egész meghalt.

Közben persze voltak olyan akcióink, mint a *Remekírók Diákkönyvtára* sorozattal, amelynek köteteit nagyon jól tudtunk forgalmazni vidéki tanárokkal való kapcsolatépítés révén, úgyhogy ők a saját diákjainak akár százas példányszámban is megrendelték ezeket a köteteket. De miután már nem volt saját könyvterjesztője a kiadónak, az egész problematikussá vált.

Mert a könyvterjesztés, a könyvkereskedelem ma már üzlet, különösen az magyarországi viszonylatban. Volt olyan esetem, amikor elvitünk a budapesti könyvvásárra, az Ünnepi Könyvhétre egy jó szállítmányt, minőségi könyvekkel. A Rákóczi úti nagy könyvesboltban bemutatónk is volt velük, aztán a megmaradt mennyiséget átvették, s amikor egy év múlva arra jártam, azt mondták, hogy itt van, vigyék, mert nem adtunk el belőlük egyet sem. Persze, hogy nem adták el, mert a könyveink el voltak dugva egy sarokba, a kutya se mondta azt, hogy ez itt van.

Pedig a határokon túli magyar könyveket nem volna szabad így kezelni. Annak idején, az Anyanyelvi Konferenciával társulva, volt is egy olyan próbálkozásunk, hogy minisztériumi támogatással hozzunk létre egy határon túli magyar könyvesboltot. Ez nem sikerült. És ott volt az Akadémiai Kiadótól nyugdíjba került Zöld Ferenc könyvesboltja, a Margit körúton, amelyben ő próbált határon túli könyvkiadót is fenntartani, de belebukott. És ott volt Bihari Zoltán kísérlete. Ő is elment egy pár ezer euró értékű könyvünkkel, mert egy idő után nem számolt el azzal, amit eladott, csak kérte az újabb és újabb kiadványainkat.

A Polis kiadványai – sajnos – az utóbbi időben nagyon lepadtak. Az első időben húsz könyvünk is jelent meg egy évben, most alig öt-hat. Ha a tízet eléri, az már nagy teljesítmény.

GÁ: *Maga a magyarság is apad Erdélyben, és azon belül a kultúra iránti érdeklődés drasztikusan csökken. Márpedig szerintem nagyon fontos, hogy minél több kiadó maradjon meg, mert az biztosítja a sokszínűséget. Következésképp nem lehet tartani azt a címszámot, ami volt.*

DGy: Én, amikor bemegyek Udvarhelyre, a könyvesboltokat mindig végigfutom, és látom, hogy a kirakatban jóformán nincs erdélyi könyv. Mind magyarországi meg hitbuzgalmi könyvek,

gyerekkönyvek. Bent, a boltban persze van Kriterion-polc, Gutenberg-polc, a Polissnak is van egynéhány könyve. De a magyarországi behozatal és konkurencia, az nagyon érzik, és fordítva, szintén érzik az, hogy a mi könyveink viszont Magyarországon nem mennek. Tehát amennyire a változáskor számítottunk arra, hogy hű, most majd tizenötmillió magyarnak fogunk könyveket csinálni, az nem jött be. Az első években még-még, valamennyire önállóan ott tudott lenni egy standon akár még a Polis is, s persze az Ünnepi Könyvhéten meg a tavaszi Könyvfesztiválon, de későbbben már oda szorultunk, hogy a Könyves Céhnek volt egy sátra, a Pallas-Akadémiának egy másik, külön, és mi hol ide, hol oda húzódtunk be. Most aztán végképp nem tudom, hogy mi a helyzet. Nem beszélve arról, hogy a jó könyveinket és a jó szerzőket elhappolják a magyarországi kiadók: Szilágyi István utolsó regénye ott jelent meg, Markó Bélának a verskötetete szintén, hogy csak ezt a kettőt mondjam – a fiatalokat már nem is mondom, mert azok eleve ott vannak. És azok a könyvek esetlegesen kerülnek ide vissza hozzánk, Szilágyi vagy Markó saját olvasóközönségéhez. Tehát ezért volna fontos valahol számontartani a kiadványainkat. Egyébként kicsit az az érzésem, a kiadók is elkényelmesedtek már a reklám szempontjából, megelégszenek azzal, hogy felteszik a megjelent könyvüket a saját honlapjukra, aztán akinek kell, ott van, rendelje meg.

Én nem is értem: ma valahol a Királyhágónál megint van egy határ, s ami azon túl megjelenik, csak esetlegesen jut el Belső-Erdélybe. Pedig ott jelent meg a *Várad*, Aradon ott az *Irodalmi Jelen*, jó könyvek jelennek meg Temesváron, de mindez mintha nem is Erdélyben volna. Az én szavam, persze, még a Cekend tetejéig se hallatszik már, annyira nem hallgatnak meg, ha mondom is, nem érdekel senkit, de valahol ezt a nyilvántartást intézményesen meg kéne csinálnia, mondjuk, a Könyves Céhnek. Hogy egy valakit ráállítson egyrészt a 2000 utáni hazai magyar könyvtermés bibliográfiai számbavételére, másrészt az újabb megjelenésekről való folyamatos tájékoztatásra. Amikor a Könyves Céh megalakult, az alapszabály-tervezethez nekem voltak kiegészítő észrevételeim, azok között ez is ott szerepelt.

GÁ: *A Könyves Céh az elején EMKE-kezdeményezés volt, ugye?*

DGy: Amikor 90-ben megindult az élet, voltak olyan egyesületek, amelyek maguktól nem tudtak boldogulni: a törvényszéki bejegyzés is eléggé komplikált volt, és nem is mindenki mert

önállóan lépni. És akkor született egy ötlet, hogy ezek legyenek az EMKE tagjai, és mint EMKE-tagok, az EMKE-nek a cégbejegyzése alapján legalisan működhetnek... Közben kezdtek megalakulni a különböző szakmai egyesületek, például a Pedagógusszövetség, a Dalosszövetség, a Táncszövetség. Ezek már nem egy helyhez voltak kötve, hanem országosan próbálták a szakmát átfogni. Nos, ebben a sorban alakult meg a Könyves Céh is mint egy szakmának a szervezete. Aztán ahogy én látom, mára az EMKE is eléggé belterjessé vált.

De a Könyves Céhnél más probléma is van: amíg rajta keresztül történt a hazai könyvkiadás-támogatási pénz elosztása, addig a Könyves Céhnek volt egy bizonyos súlya. És volt még az is, hogy vitte a könyveinket Magyarországra, ahol Könyves Céhként gyakorlatilag az egész romániai magyar könyves szakmát képviselte. Legalábbis formailag vagy papíron valamennyire. Miután ez megszűnt, ő is egy gittegylet lett a többiek között, akinek még ráadásul apparátusa sincsen arra, hogy nyilvántartsa az egész hazai könyvtermést. És illetékessége sincsen, mert ebből a presztízvesztéséből következett aztán az, hogy sok kiadó be se lépett a Könyves Céhbe, részben pedig, akik beléptek, azok közül is sokan kiléptek vagy kikoptak az idők folyamán. Tehát ahhoz, hogy a könyvszakma egy sereg problémával a megoldás felé elindulhasson, a Könyves Céhet mint intézményt kellene talpra állítani.

GÁ: *Voltak-e a Könyves Céh szervezésében könyvkiadásra vonatkozó viták, tanácskozások?*

DGy: Szakmai beszélgetések inkább a 89 előtti Kriterion-időszakban voltak, főleg a 70-es években és a 80-as évek elején. Ott voltak erre a Korunk-délelőttök, amelyek egy-egy könyvhöz kapcsolódva elemezték egy-egy tudományterület problémáit: volt egy nagy kerekasztal a néprajzi kutatásokról és a néprajzi kötetek kiadásáról, aztán amikor megjelent Marosi Ildikótól az Erdélyi Helikon és a Szépmíves Céh levelesládája, akkor volt egy az irodalomtörténet, irodalomkutatás problémáiról, aztán az egyik Napsugár-évfordulókori volt a gyermekkönyvekről. Tehát ilyenfajta beszélgetések, ahol nyilvánvalóan elég sok érintett ember, írók is, de kiadók is, szerkesztők is összejöttek, és kívülálló emberek is. Aztán ott volt az a vita (sőt kettő is), amelyet a kiadó a *Romániai Magyar Írók* sorozat kapcsán szervezett. Ennek alapja a távlati terv volt, amelyet sorozatszerkesztőként én állítottam össze, s amely ki volt küldve néhány embernek. A vélemények közül megvan

például az Izsák József referátuma, megvan a Méliuszé, a Debreczié, mert ő volt akkor ott a Tanügyminisztériumban a magyar oktatásért felelős, és ő adta románul a referátumot arról, hogy az oktatás szempontjából mi az, ami szükséges volna a sorozatban. Érdemes volna mai szemmel ezeket a szakmai vitákat megnézni. Mert ez egy fontos dolog volt, és hogy mennyire, azt a szakmai háttér összefüggésében a Kritérium 89 előtti román kiadványai kapcsán lehet érzékelni. Ezt a kapcsolati hálót ugyanis Domokos Géza nagyon jól kihasználta. Egyrészt nyilván egy román írónak nem volt mindegy, hogy magyarul is megjelenik a verseskötete, novelláskötete vagy a regénye, s ez anyagilag is kötötte a Kritériumhoz, másrészt pedig, amikor arra került a sor, ezek közül nem egynak a támogatására is számítani lehetett a kiadó felső szerveinél. Ilyen eset történt például Nicolae Manolescuval, aki most az Írószövetség elnöke, s a 80-as évek vége felé, a szorongatások idején írt a román–magyar irodalmi kapcsolatok egy jeles kutatójának, Avram P. Todornak a kötetéről a kiadót is elismerően méltató kritikát – különben erre ő ajánlotta fel magát. Domokos Gézának tehát a románok felé is jó kapcsolatai voltak, és amikor az Írószövetségben valamilyen probléma volt, akkor fajsúlyos emberek álltak a háta mögé. Utólag ezt érzem nagyon fontosnak a Kritérium munkájában, és most egy pillanatra felvillant bennem az, hogy ezt meg is kéne írni, mert a Bartha Katalin Ágnes interjúkötetében erről ugyan említés történik, de nekem megvannak ezeknek a beszélgetéseknek a jegyzőkönyvei, és megvannak a hozzászólások. Most, hogy Ágnes kérdezte, hogy a könyvkiadással kik foglalkoztak, visszakerestem a régi dolgokra. Persze találtam új kutatásokat is, amelyek azonban érdekes módon a régi időre vonatkoznak. Egyrészt ott van Lázok Klára tanulmánya, amelyik a cenzúrát kíséri végig, ott van Gyórfy Gábornak korábról, és Kiss Ágnesnek a frissen megjelent könyve ugyanerről a témáról. Igaz, ezek inkább a két háború közötti, illetve a 89 előtti dolgokkal foglalkoznak.

Visszatérve a könyvszakma mai problémáira, én nem tudok arról, hogy komolyabb könyvszakmai megbeszélés lett volna. Tudomásom szerint a legutolsókra akkor került sor, amikor az RMDSZ művelődési osztálya kidolgoztatott néhány fejlesztési vagy távlati stratégiát: Gyimesi Éva csinálta a felsőoktatást, Lászlófy Pali az általános és középfokú oktatást. És volt Hajdú Áronnak egy összefoglalója a könyvkiadásról. Amelyiknek az lett a folytatása, hogy a Communitas Alapítvány saját hatáskörébe vonta a könyvkiadás-támogatási pénz elosztását. Az is megvan nekem. Na, szóval

A jelenlegi pályázati rendszernek van egy nagy hátránya: eseti kezelésre van beállítva, s nem teszi lehetővé az adott kiadó számára a távlati tervezést.

ezt szeretném megírni, ezt a szakmai hinterlandját a kiadóknak. Hogy ki mindenki állott ott, és milyen problémák is voltak.

GÁ: *Annak, hogy Romániai Magyar Könyves Céh nem működött megfelelőképpen, az egyik negatív következménye az, hogy a szakmai mércék nem adóttak. Gyakorlatilag senki nem kéri számon a kiadókon, egymáson se kérjük számon, ugye.*

DGy: A másik dolog, amit végképp nem értek, hogy az RMDSZ miért áll be könyvkiadónak? Ott volt az Ábel Kiadó, amelyet – akkor, amikor a Tanügyminisztérium megszüntette a Tankönyvkiadó kolozsvári szerkesztőségét – azért hoztak létre, hogy legyen egy magyar tankönyvkiadó. Most meg az Ábel kiadja azt, amit ér. És a magyar iskolák számára a tankönyveket, külön pályázatok útján, amelyeket a Tanügyminisztérium bonyolít le, kiadja, aki éri. Az Iskola Alapítvány pedig kiad mindenféle nem tankönyv jellegű dolgokat. Rendben van, de ki ért ott a könyvkiadáshoz? Ez sajnos mind azzal függ össze, hogy az RMDSZ leépítette a civil szférát.

Persze, aki nem dolgozik, az nem hibázik, de nem az a megoldás, hogy elveszem attól, aki eddig csinálta, és csinálom rosszabbul. Na, mindegy, szóval ezért kellene talán ezt az egész számbavételt elindítani azzal, hogy vegyük számba, mi van.

Annak idején, amikor mi elindultunk, volt egy ilyen szándék, hogy magyarországi kiadókkal kapcsoljuk össze magunkat, aminek ők azért örvendtek, mert hoztunk egy kis pénzt támogatásban, mi pedig azért mentünk bele a közösködésbe, mert a könyveink a Jelenkorral meg a Balassi Kiadóval való kapcsolat révén eljutottak magyarországi könyvesboltokba. Aztán egy idő után üzlet lett az egész. Újabban pedig ez a divat, hogy az erdélyi írók javát szépen lenyúlják. Van Kós Károly-sorozat, van Bánffy-sorozat, Bornemissza Karola... csak azokat sorolom, akik, mondjuk, engem érdekelnek, azért, mert tudom, hogy itthon mi történt körülöttük. Sokszor eszembe jut az, hogy politikai

gazdaságtanból tanultunk egy csomó rosszat a kapitalizmusról, és lassan-lassan rájövünk arra, hogy mind igaz.

GÁ: *A kultúra működtetése, legalábbis kisebbségi körülmények között, valószínűleg csak valamiféle központi támogatással oldható meg, mert ha nem marad fenn a sokfélesége, el fog sorvadni.*

DGy: Egy rugalmas kiadói koncepcióba a sokféleség belefér, s erre szükség is volt, mert az 1969-es törvény szerint magyar könyvek kiadására is rendelt román kiadók ezt a hatáskört rendre lerázták magukról. A Kriterion pedig rendre felvállalta őket, igazán nem lehetett tehát vádolni egyszínűséggel... Az egyetlen, amivel vádolni lehetett, hogy magyar érdekeltségű, tehát egy csomó magyar kulturális és történelmi dolgot próbáltunk behozni az idők folyamán.

GÁ: *És mi történt a Kriterionnal 1990 után?*

DGy: A piacgazdaságra való áttéréssel a könyvkiadásnak is számos gonddal kellett megküzdenie, amelyekről bővebben beszélek az ezredforduló küszöbén készített áttekintésemben. Ez annak az interjúnak az utószavában jelent meg, amelyet Beke György készített velem.² Szigethy Rudolf bibliográfiája alapján a rendszerváltástól 1998-ig a Kriterionnal összesen 227 magyar nyelvű könyv jelent meg. A Kriterionnal nyilván ez a 227 cím is olyan nagy zuhanás, hogy érthetővé tételéhez több tényező ismeretére van szükség. Az első, hogy az RMDSZ elnökeként politikai téren rendkívül igénybe vett Domokos Géza átadta a kiadó vezetését H. Szabó Gyulának. Nekem az az érzésem, hogy neki kezdettől sem volt már olyan tekintélye a saját kollégái között, mint amilyen Gézának volt, de az akkor még létező kiadói főhatóságok vonalán is nehezebben tudott egy-egy ügyet képviselni. Én 1992-ig dolgoztam együtt vele a Kriterionnal, a kolozsvári szerkesztőségben, és elég sok problémánk adódott abból, hogy Gyulának a vezetési stílusa más volt, a döntései is nemegyszer bizonytalanok.

Persze a helyzet más vonatkozásokban is sokszorososan változott. Bukarestben Szemlér Judit vette át a magyar szerkesztőség vezetését, az Albatrostól átjött Osvát Annamária, s egy időre visszatért a régi Irodalmi Könyvkiadó-gárdából V.

András János, de feljött Kolozsvárra, az egyetemre Szilágyi N. Sándor. Kolozsvárt – mint említettem – a műszaki szerkesztést Bálint Lajostól átvette Géczi A. János, a szerkesztőségből elment az egyetemre Egyed Péter, viszont bővült a szerkesztőség Vofkori Máriával, majd egy álláskereső pályázat nyomán Bréda Ferencsel, Dáné Tibor Kálmánnal és Papp-Zakor Andrással, később Szilágyi N. Zsuzsával.

Akkor a Kriterion még mint állami kiadó működött tovább, s bár különböző ágazatokban elindultak már a privatizálások, ez a könyvkiadókra egyelőre nem vonatkozott. Sőt, az a fenyegetés is fölöttünk lebegett, hogy létrehoznak egy csúcskiadót, amelynek a Kriterion csak egy részlege lett volna, lassú elsorvasztásra ítéelve.

Közben, mindjárt az első évben, 1990 júniusában létrejött a Kriterion Alapítvány, azzal az elgondolással, hogy az új helyzetben az általános kulturális célkitűzések mellett a romániai magyar könyvkiadást is támogassa, és a hozzá befolyt anyagi támogatásokat erre a célra hasznosítsa. Az alapítók a Kriterion akkori alkalmazottai voltak, az elnöke Domokos Géza, s a székhelye szintén Bukarest. Fő bevételi forrása pedig a Göncz Árpád (akkor még a Magyar Írószövetség elnöke) és Glatz Ferenc (művelődési miniszter) nevével fémjelzett „Könyvet Romániának” akció volt, amelynek keretében a magyarországi Könyvterjesztő Vállalat raktáraiban elfekvő könyvkészletből jöttek igen jelentős tételek. Ezt a könyvmennyiséget aztán a Tőzsér József, az egykori szövetkezeti könyvterjesztő hálózat csíkszeredai igazgatója által létrehozott könyvesbolthálózaton keresztül értékesítették. Az Alapítvány stratégiai célja elsődlegesen egy saját nyomda létrehozása volt, s mivel a rohamos inflációban a pénz gyorsan elértéktelenedett, azt ingatlanok vásárlásába fektették be.

Kezdetől fogva megnyilvánult az igény arra is, hogy az Alapítvány a Kriterion Könyvkiadót is támogassa, de ez elől elzárkóztak. S az 1992. július 21-én, Csíkszeredában megtartott közgyűlésen egy stratégiai húzással (Tőzsér teljes létszámban beléptette az alkalmazottait a Kriterion Alapítványba) oly módon módosították az alapszabályt, hogy abból gyakorlatilag kizárták az egyelőre állami kiadói kényszerzubbonyban vergődő Kriterion támogatását. Ugyanezen a közgyűlésen szavazták meg az Alapítvány székhelyének áttételét Csíkszeredába. Ennek aztán a továbbiakban több negatív következménye lett. Az Alapítvány – hogy úgy mondjam – „lerázta nyakáról” a

² Egy témáról két időben – epilógussal. Kérdez Beke György. In Dávid Gula: *Írók, művek, műhelyek Erdélyben*. Pallas-Akadémia Kiadó, Csíkszereda, 2003. 285.

Kriterion Könyvkiadót, olyannyira, hogy egy esetleges privatizációjában sem kívánt részt vállalni, a régi Kriterion „nemzetiségi könyvkiadó” profiljához hozzátartozó többi kisebbségek pedig eltávolodtak a Kriteriontól (legnagyobb részük a saját Kisebbségi Tanácsa útján kereste meg a módját szellemi értékeik közvetítésének saját etnikai közösségeik felé).

Az, hogy a Kriterion Alapítvány elhatárolódott a kiadó gondjainak felvállalásától, arra vezette H. Szabó Gyulát, hogy más megoldást keressen. Sikerült kapcsolatot találnia a magyarországi József Attila Alapítvány felé, amelynek szándékában állott támogatni a határon túli magyar könyvkiadást (nem csak az erdélyit, hanem a felvidékit és a vajdaságit is). Így jött létre 1992 késő őszen romániai viszonylatban a Mentor Kiadó és a több kiadót és lapszerkesztőséget tömörítő Écriture Kft, s így született a Polis, amelyikről az volt a közös álmunk, hogy amikor annyira meg fog erősödni mint magánkiadó, a privatizálás rendjén megveszi a Kriteriont.

A Polis román-magyar vegyesvállalatként indult, tulajdonosa 50%-ban a József Attila Alapítvány kft-je volt, hazai alapítóinak másik része a Kriterion kolozsvári szerkesztőségének alkalmazottjai (én akkor már mint nyugdíjasa) és természetesen H. Szabó Gyula. Még a Polis bírósági bejegyzése is a Kriterion kolozsvári helyiségének címére történt. Az új kiadónak a Kriterionnal jó kapcsolata volt: megegyeztünk abban, hogy amikor bejön egy kézirat, eldöntjük, hogy most ez Kriterion-kötet lesz-e, vagy Kriterion és Polis, vagy csak Polis. És ez így működött két éven át. Az 1993-ban megjelent első három könyvünk közül kettő volt közös (Nagy Imre helikoni írói arcképsorozata és Göncz Árpádnak egy kisregénye), 1994-ben a tizenkettőből hat, köztük egy sorozat – benne Herczeg Ferencről a *Pogányok*, Móricz Zsigmondtól az *Erdély-trilógia*, majd 1995-ben Kodolányi Jánostól a *Julianus barát*), amelyen át a magyar nemzet történetét kívántuk megismertetni történelmi regények útján. (Ez a sorozat különben ma is él a Kriterionnal.) Közben aztán a Polis számára találtunk önálló – üzletnek is alkalmas – helyiséget. Aztán a Polis is megfogyatkozott. Dáné Tibi elment az RMDSZ-hez, Vofkori Mária elment Kanadába. Géczy János maradt, de ő valami személyes konfliktus miatt kilépett a Polisból. Ekkor lett társtulajdonos Unipan Helga, aki azóta – akárcsak annak idején Deák Feri a Kriterionnak – a Polis könyveinek arculat-meghatározó tervezője.

Ez a mostani rendszer még egy veszélyt hordoz magában: a klientúra-építés csábítását. Ha én három kiadónak adok támogatást, akkor engem hárman szeretnek, ha 33-nak adok, akkor harminchárman fognak szeretni.

De visszatérnék a Kriterionhoz. H. Szabó Gyulának időközben rendkívül nehéz helyzetekkel kellett megbirkóznia: a kiadónak ki kellett költenie a Scînteia-házból, a kolozsvári szerkesztőségnek az egykori Királyi Tábla épületéből, s meghúzódnia egy szűk első emeleti háromszobás helyiségben, a Kornis (Samuil Micu) utcában.

A József Attila Alapítvánnyal sem volt felhőtlen a viszonyunk: mi nagy lelkesen összeállítottunk mindenféle kiadói terveket, aszerint, hogy hol éreztük az eddigi hazai magyar könyvkiadás hiányát, és hogy milyen irányban volna érdemes még nyitni (ezt indította az említett Göncz Árpádkönyv, s folytatták volna az „elnök-írók”-sorozat további kötetei: Václav Havel és Leopold Senghor, Szenegál akkori „költő-elnöke”). A József Attila Alapítvány képviselője viszont elkezdte játszani a felső hatóság szerepét, s felülbírálta a terveinket, elképzeléseinket. Ezt nyilván nem hagytuk szó nélkül, a vége az lett, hogy ők kiléptek, és átadták nekünk a részüket.

Aztán történt egy roppant kellemetlen dolog, ami hosszú időre megrontotta a viszonyunkat a Kriterionnal. Domokos Géza megírta Kriterion-émlékeit (az *Igevárát*), amivel az volt az elképzelése, hogy milyen szép lesz, ha ezt a könyvet azok csinálják meg, akik hozzá lelkiileg közel állnak. (Közben neki H. Szabó Gyulával voltak más természetű konfliktusai, Gyulát tehát ebbe a körbe már nem számította bele.) Kitalálta, hogy a könyv legyen a Polis meg a Pallas-Akadémia közös kiadása, Bálint Lajos és Deák Feri tervezzék meg, Egyed Péter és én szerkesszük (akkor már Péter sem volt a Kriterionnal, de ő írt a könyvhöz utószót). Mivel a könyvet Deák Feri tervezte, természetes volt, hogy belekerül díszítő motívumnak a Kriterion emblémája, a lovacska, amelyet különben a Kriterion számára annak idején ő tervezett. Miután a könyv megjelent, H. Szabó Gyula bepe-

relte a Pallas-Akadémiát és a Polist kiadója emb-lémájának jogosulatlan felhasználásáért. Bíróság elé került a dolog, s bár kétszer megnyertük a pert, hiszen a felhasználás nem kereskedelmi céllal történt, a harmadik menetben a legfelsőbb bíróság az ő javára döntött.

Tehát szép lassan szétváltunk. Persze a Polis nem is erősödött meg annyira, hogy ugrálni tudott volna. És amikor 1999-ben a Kriterion privatizálásának is eljött az ideje, akkorára már szó se volt arról, hogy ebben nekünk (mármint a Polisnak) valami szerepünk lehet. Hogy ki volt az a „szegedi befektető”, akit a sajtó akkoriban emlegetett, azt ma sem tudom.

Szóval a Kriterion Alapítvány odakerült Csíkszeredába, és ebben Tózsér volt a fő macher. Persze volt egy olyan ága az egész dolognak, hogy az Alapítvány vezető testületében elhatározták (az akkori körülmények között teljesen érthetően): kell a Kriterionnak egy saját nyomdája legyen. És akkor egy csomó pénzt, ami befolyt az Alapítvány számlájára, pénz vagy pedig könyvek a „Könyvet Romániának” formában, beforgatták a nyomdába, illetve – mert hát jött az infláció, és a pénz rohamtempóban értéktelenedett el – vásároltak mindent az égvilágon, amit lehetett. Többek között Gyergyószentmiklóson is van ott az a Csiki-kert. Ahogy szüksége volt a nyomdának pénzre az építkezéshez, fokozatosan eladogatták ezeket az ingatlanokat. És akkor Tózsér lett a Jani. Ő költözött be az alapítványi központtá lett csíkszeredai Petőfi utcában megvásárolt ingatlanba: ott volt a kiadója, a könyvesboltja, a könyvraktára, az 1995-ben létrehozott Pallas-Akadémia könyveit a Kriterion Alapítvány nyomdájában készítette. Mi pedig szépen kiszorultunk, és kiszorult a Kriterion is, mert hiába mondtuk, hogy rendben van, hogy nyomda kell, de azért annak a pénznek, ami a Kriterion Alapítványba bejön, egy részét mégiscsak könyvkiadásra kéne fordítani, de a

Kriterion Alapítványnak a bölcs kuratóriuma azt mondta, hogy nem, a nyomda a fontos. Tehát még mielőtt az *Igevár*ra sor került volna, ebből is származtak ellentétek, amikben bevallom, hogy én Szabó Gyula oldalán álltam. Mert ténylegesen szükség lett volna arra, hogy a könyvkiadás jöjjön fel. És nem lehet a Gyula számlájára írni azt, ami a Kriterion Könyvkiadóval a kilencvenes években történt. Mindenesetre a nyomda elkészült, és most nagyon jó, hogy megvan. Hajdú Áron nagyon ügyesen csinálja.

Akkor aztán a Kriterionnal – mondom, mai napig sem tudom, hogy kinek a pénzével privatizált –, Gyulával helyrejött a viszony, mert ahogy Mező Piroska mondja, én nem tudok senkire sem tartósan haragudni, és nem is tartottam értelmét annak. Ő nagylelkűen lemondott a bíróság által megítélt kártérítésről, én pedig napirendre tértem fölötte. Sok mindenben lehetett vele együtt dolgozni, és most aztán, amikor Bartha Ágnesnek ez a Kriterion-ankétja elindult (akkor már közeledett az évforduló), különösen összejöttünk. Én nem akarom tudni a legutolsó 30 év adminisztratív és anyagi részleteit, azt, hogy ő miképp tartja fenn a kiadót. De mindenesetre tény, hogy a Kriterion a mai napig az én megítélésem szerint az egyik legjobb kiadó.

GA: *Érdekes, hogy azért a romániai magyar kiadókon belül van egy szép tematikai megoszlás. Ahogy a Polisnak is van egy markáns arcvonala, a Kriterion is (ahogy a H. Szabó Gyulával készült interjúkból kiderül) tudatosan próbálja a régi Kriterion szellemét továbbvinni.*

DGy: Bizonyos vonalait valóban viszi tovább, a másik pedig, hogy változatlanul úgy látom, van egy komoly szellemi kapcsolati háló körülötte... Mert hogy egy adott kiadónál mi jelenik meg, az nagymértékben attól függ, hogy a szerzőnek melyik kiadó jut eszébe, amikor ott áll a kézirattal, vagy amikor elkezd megírni, és akkor körülnéz, hogy na, most mit csináljon vele... A régi Kriterionnál ez működött. Mert volt a szerzőknek egy széleskörű hálózata, akikkel folyamatosan kapcsolatban voltunk, s akik nagyon sokszor nem is kötetekkel, hanem a lektori véleményükkel álltak mellénk, és támogattak olyan ügyeket, amelyeket aztán sikerült eredményre juttatni. Egy ilyenfajta kapcsolat, érzésem szerint, ma is aktív: a Kriterion névre sokaknál esik le a tantusz. És Gyulának Magyarország felé is jók a kapcsolatai. Meglepődtem a tavaly vagy tavalyelőtt, amikor a Kuncz Aladár-életműsorozat első kötetét láttam, és nagy örömmel követtem ezt az egészet, mert ez

Kicsit az az érzésem, a kiadók is elkényelmesedtek már a reklám szempontjából, megelégszenek azzal, hogy felteszik a megjelent könyvüket a saját honlapjukra, aztán akinek kell, ott van, rendelje meg.

egy olyan fegyvertény, ami a régi Kriterionnak is becsületére vált volna. Gyula ellentmondásos ember, de amikor az eredményt nézzük, akkor azt mondom, ma is a legjobb hazai kiadók egyike.

Ami pedig a többieket illeti – most visszatérve a legelső kérdésre –, nekem az az érzésem, hogy mondjuk a Mentornak is és a Pallas-Akadémiának a szervezési formája, a munkatársi gárdának a felépítési formája ezt a hagyományt folytatta tovább.

GÁ: *Érdekelne a kézirat-előkészítési folyamat a régi Kriterionban. Volt-e valamilyen bürokratikus minőségellenőrzési eljárás?*

DGy: A kiadón belül nem. A kézirat útja régen eleve az volt, hogy a szerkesztő megbeszélte a kiadóban a hozzá beérkezett javaslatot vagy elolvasta a kéziratot, s annak eredményeként került be (vagy nem) a következő készülő tervbe. Aztán amikor a főigazgatósági terv-jóváhagyás után is a talpán maradt, nyomdakész állapotban (ún. „bun de cules” felirattal) felküldte Bukarestbe, ott a magyar főszerkesztő (Szász Béla, majd Botár Emma, később Szemlér Judit) ellenőrző olvasása után esetleg Domokos Géának is a kezébe került, főképp, ha a cenzúra szempontjából problematikusnak tűnő dolgok voltak benne. A cenzori olvasás után jött vissza a kézirat (immár „bun de tipar” bélyegzővel), s került a műszaki szerkesztő és a könyvtervező asztalára.

GÁ: *A rendszerváltáskor ott volt a Kriterionnak a nagy szerkesztői-könyvkiadói hagyománya. A kialakuló új könyvkiadás mennyiben vette ezt át?*

DGy: Hogy ez a könyvkiadói hagyomány mennyiben folytatódott a változás után, azt kiadónként kellene megnézni. Nyilván ott voltak a minták, és ott volt a személyi folytonosság is. A Kriterionnál Géczi János, aki a műszaki szerkesztést átvette, Bálint Lajos mellett tanult bele ebbe a munkakörbe, mint ahogy Bálint Lajos annak idején Tóth Samu mellett. És Géczi indította el ebben a vonatkozásban a Polist is, és Unipan Helga vitte tovább, Bálint Lajos pedig, Hatházy Ferivel együtt, a református egyház Misztótfalusi Sajtóközpontjához ment át, és annak könyvcsinálását alakította. Ez akár szervezési szempontból vagy a könyvcsinálás munkafolyamata szempontjából is meghatározó lehetett. És ott volt mindnyájunk számra Gyurgyák János könyve, amelyik szakmai kézikönyv gyanánt szolgálhatott az újonnan pályára lépőknek.

Azt is számításba kell venni, hogy időközben megjelentek az új technikák, s ez korábban elképzelhetetlen változásokra kínált lehetőséget annak, aki tudott élni vele. Annak idején Deák Feri még úgy tervezte a Kriterion-könyvek címsorait, hogy betűről betűre haladva ragasztotta egymás mellé a pesti útjaink során beszerzett letraset betűkészlet általa kiválasztott betűit. Persze, a könyvborítóink attól egyediek voltak, s az évenként megszervezett bukaresti könyvszalonnok kiállításán messze kirítt a Kriterion standja a francia könyvcsinálási hagyományokat követő román kiadók standjai között.

GÁ: *Gálfalvi Zsolt hagyatékában megtaláltam az első Sütő András-novelláskötetet, gyönyörű vászonkötés, abban korrektúrahiba nincsen, de technikailag is gyönyörű. Honnan volt a könyvkiadói tudás ahhoz, hogy ilyen rendkívülien sikerültek?*

DGy: Ez menet közben jött össze. Technikai szempontból az alapember Tóth Samu volt, aki kezdte fiatalon a Méhkas Diákszövetkezet könyveivel, utána az Állami Könyvkiadónak lett a technikai szerkesztője. Azonkívül fontos volt az, hogy mellette ott volt Abodi Nagy Béla, aki a főiskolán a grafikát is tanította. Deák Feri meséli el az egyik interjúban, hogy Abodi Nagy Béla volt az, aki ezen a barátságon keresztül a könyvgrafikára hajlandó vagy valamilyen tehetséget mutató fiatalokat irányította Tóth Samuhoz, ő pedig adott nekik feladatot – Deák Ferinek például 1960-tól, egyetemista korában már jelentek meg különböző illusztrációs kötetekben –, ezek aztán Samu mellett szépen felnőttek. Meg hát ott volt a *Napsugár* is a maga rengeteg illusztrációigényével. Közben a kiadóhoz került Bálint Laji is, aki, szintén Tóth Samu mellett, jó érzékű technikai emberré nőtte ki magát.

A szerkesztői munkára alkalmas gárda megint menet közben alakult ki. Mert úgy van az, hogy az ember, amikor kap egy kéziratot, meghozza olyat, amelyhez úgy érzi, hogy nem igazán tudna hozzászólni, elkezd csipkedni magát, elkezd hozzáolvasni meg körülnézni a témában. Hiszen az mégsem lehet, hogy a szerző többet tudjon, mint a szerkesztő. Ezen a vonalon keresztül aztán az ember egy csomó mindent megtanul.

Aztán a könyveink minőségéhez az is hozzájárult, hogy a kiadó állami pénzből tartotta fenn magát, tehát megengedhette magának azt, hogy – például Kolozsvárt – a nyomdába kerülő könyvön legyen három korrektora. És akármilyen nagy volumenű volt az az esztendő, a Kriterion megengedhette magának azt, hogy a három korrektor

egy könyvet kétszer olvasson el. Különbösen nálunk a technikai szerkesztőségben egy könyv útja azzal kezdődött, hogy amikor lejött a könyv a pecséttel, hogy nyomdába adható, akkor Bálint Laji odaadta valamelyik korrektornak, és az elolvasta a kéziratot előkorrektúrára. Volt olyan, amelyekkel bizony a „Bun de cules” után is sok baj volt. Bálint Laji rettenetesen haragudott például Szabó Gyulára, aki többek között a képzőművészeti sorozatot szerkesztette, s akinek nagyon rendetlen kéziratok voltak. Ugyanakkor a Botár Emma, a Kacsó Judit kéziratok kéziratként is rendbe voltak téve. Szóval a nyomdába adás előtt minden kézirat el volt olvasva még egyszer, és akkor utána volt két korrektúra a nyomdából feljött szedett, tördelt szövegen, és utána el kellett olvasnia a szerkesztőnek is, úgynevezett „Bun de tipar”-ra. Így három olvasás alatt csak kibukott minden hiba, aminek ki kellett buknia. Jó, a könyvszerkesztőnek nem a helyesírást kellett elolvasnia, hanem azért, mert ő felelt tartalmilag is a könyvért, és az ő fejét vették, amikor a könyvvel baj lett. Egyed Péter például így fizetett Pusztai János egyik regényéért, és Domokos Géza is fizetett stb. És volt még egy utolsó olvasat, a „Bun de difuzare”, amikor ki volt nyomva a könyv, és a könyvszerkesztő visszakapta még egyszer ívekben – de akkor már nem lehetett segíteni a szövegen. És csak ezután kezdték a kötetes munkát. Tehát ennyi szűrőn keresztülmenve óhatatlanul kiküszöbölődött minden, ténylegesen rendbetett könyvek voltak, és ez nemcsak nálunk volt. Azt Kerekes Gyuri tudná elmondani, hogy mennyire volt így a Dacia magyar szerkesztőségében. De ahogy én láttam, a Creangánál is rendbe voltak téve a szövegek. Azt viszont nem tudom, hogy ők kikkel dolgoztattak Bukarestben. Valószínűleg voltak magyar korrektúrára alkalmas fiatalok, akik *A Hétnél*, a rádiónál, televíziónál, egyebeknél dolgoztak, és vállaltak korrektúrát is. De az igazi magyarázat, hogy 20 esztendő mégis 20 esztendő. Nem beszélve arról, hogy mondjuk a társaság egy része nem a Kriterionnal lépett le a falvédőről: Botár Emma, Kacsó Jutka már az ötvenes évek végén kezdték a

kiadói munkát a Cartea Rusa-nál, azután kerültek át az Irodalmi Kiadóhoz, és a Kriterion már kapott egy szakmailag kész, minőségi szerkesztő- és alkalmazottgárdát.

GÁ: *Mondjuk, nem mentünk vissza addig, hogy mi volt a Cartea Rusă előtt, de valószínűleg nagyon nagy szerepet játszott ebben a minőségi garanciában a személyi folyamatosság. Míg 89 után, ahogy ön is leírja valamelyik tanulmányában, hirtelen a semmiből, gombaként a földből kinőttek az új kiadók, boldog-boldogtalan könyvet adhatott már ki, és megszakadt ez a személyi folyamatosság. Nyilván a Kriterionnál meg a Polisznál megmaradt, de a többi kiadó esetében nem, és akkor itt jön be ez a minőségi probléma, ami már hagyománnyá vált sajnos.*

DGy: Ezek az újonnan alakult kiadók erre nem tudtak már figyelmet fordítani, pedig hát ott van Gyurgyák Jánosnak az a remek könyve, lett volna honnan megtanulni a szakmát. Egy dolgot felejtenek el az újítók: ahhoz, hogy újítani merjen valaki, kell tudnia azt, hogy mit újít meg. Tehát onnan indulok el, hogy tudom Gyurgyákot, és Gyurgyákhhoz képest akarok csinálni valami mást. Nem az, hogy fogalmam sincsen, én elképzelem magamnak, hogy milyen egy könyv, és akkor csinálok könyvet.

GÁ: *Pontosan. Az akadémikusok sem egy alapképzés birtokában, hanem hosszú, fáradságos tanulmányok után újítanak, és ami fontos, munkacsoportokban. Az, ami az elmondottakból leszűrődött: mindig sok ember volt együtt.*

DGy: Működött a kollektív bölcsesség.

GÁ: *Igen, és az egymás fölötti kontroll is számít.*

DGy: Persze a kollektív bölcsesség akkor időnként úgy nézett ki, hogy aki nem azt mondja, amit én mondok, annak...

GÁ: *Az már nem bölcsesség volt.*

